

בין 11 בספטמבר ל־7 באוקטובר: חינוך לערכים דמוקרטיים בצילה של מלחמה

תמי הופמן | מיטל ברון

פברואר 2025

סקירה

המכון הישראלי
לדמוקרטיה

המכון הישראלי
לדמוקרטיה

**בין 11 בספטמבר ל-7 באוקטובר:
חינוך לערכים דמוקרטיים בצילה של מלחמה**

סקירה

תמי הופמן | מיטל ברון

ינואר 2025

תוכן העניינים

5	מבוא: מה בין 11 בספטמבר ל-7 באוקטובר?
12	חלק ראשון: אירועי 11 בספטמבר – סוגיות ערכיות וחינוכיות
24	חלק שני: 7 באוקטובר ומלחמת חרבות ברזל – סוגיות ערכיות וחינוכיות
46	חלק שלישי: דיון – מה אפשר ללמוד ממדיניות החינוך בארצות הברית בעקבות אירועי 11 בספטמבר על חינוך לערכים דמוקרטיים?
51	סיכום
52	רשימת המקורות

מבוא: מה בין 11 בספטמבר ל-7 באוקטובר?

ב־7 באוקטובר 2023, יום שבת, החלה ההתקפה הרצחנית של ארגון החמאס. מתקפה זו, שהחלה בשעות הבוקר המוקדמות, תועדה במדיות השונות – חלקה בזמן אמת – והכתה בהלם את החברה הישראלית. למוחרת, בין שאר הכותרות בתקשורת שביטאו את עומק הזעזוע והחרדה מהמתרחש, החלו להופיע תיאורים של המתרחש כ"אסון התאומים שלנו" (בלומברג, 2023; פלוטקין, 2023). בהצהרה משותפת עם נשיא ארצות הברית ג'ו ביידן, שהגיע לישראל ב־19 באוקטובר 2023, אמר ראש הממשלה בנימין נתניהו:

בשבעה באוקטובר, חמאס רצח 1,400 ישראלים ואולי יותר. זאת במדינה עם פחות מ־10 מיליון תושבים. זה שווה ערך ליותר מ־50 אלף אמריקאים שנרצחים ביום אחד [...] זה אסון התאומים כפול 20, ולכן שבעה באוקטובר הוא יום נוסף שייזכר לדיראון עולם.¹

כמעט שנה לאחר מכן, ביום השנה ה־23 לאירועי 11 בספטמבר, אמר קונסול ישראל בניו יורק אופיר אקוניס בהודעה מצולמת כי "שבעה באוקטובר הוא 11 בספטמבר שלנו [...] ישראל ואמריקה תמיד יעמדו כאחת בחזית המאבק לדמוקרטיה וחירות. אל תטעו, אנחנו נביט את חמאס, כפי שהבסתם את אל־קעידה" (אדלסון, 2024).

ניתן להבין את הקישור האסוציאטיבי המידי שנעשה בין שני האירועים. אסוציאציות היסטוריות נוספות התייחסו למתקפת הפתע היפנית על בסיס הצי האמריקאי בפרל הארבור ב־7 בדצמבר 1941, לשואה כטראומה קולקטיבית יהודית ישראלית,² וגם לאירועים ספציפיים הקשורים לאותה תקופה, למשל ליל הבדולח בגרמניה בנובמבר 1938. אבל הקישור בין אסון התאומים לבין אירועי 7 באוקטובר אינו רק אסוציאטיבי. התחושה של ישראלים רבים היא שהמלחמה הנוכחית מגדירה מחדש את הזמן. ביטויים כמו **שנת אבס** (משגב, 2023) או **הקמה מחדש של המדינה** (עציון, 2023). עלו בשיח הציבורי בשבועות הראשונים וביטאו את התחושה שהחברה הישראלית לא תחזור להיות מה שהייתה. חלק מהקישור לאסון התאומים מקורו בכך שאירוע זה מסמל במידה רבה

1 ראש הממשלה נתניהו בפתח פגישתו עם נשיא ארצות הברית ג'ו ביידן, מבצע חרבות ברזל, 18 באוקטובר 2023, אתר משרד ראש הממשלה.

2 ראו למשל בלאנדר, 2023.

את פתיחתה של המאה ה־21, ואף הדגים חלק מן המגמות הבולטות של המאה הנוכחית כפי שהן נראות עד כה; אירוע ששינה את המציאות ואת תפיסת המציאות בחברה האמריקאית, ובעולם כולו (גנור, 2021; פנקס, 2021).

מחקרים רבים עסקו מאז 2001 בהשלכות של אסון התאומים על כל תחומי החיים בארצות הברית ובעולם כולו: היבטים של ביטחון ומדיניות חוץ, תרבות ותקשורת, כלכלה, גלובליזציה, הגירה והיחס למוסלמים ולאסלאם ועוד (בורדורי, 2004; ערן, 2021; Dimter, 2011; Powel, 2011; Morey & Yakin, 2011; Enders & Sandler, 2005; ועוד רבים אחרים). המתקפה על מרכז הסחר העולמי, מגדלי התאומים בניו יורק, ועל בניין הפנטגון ב־11 בספטמבר 2001 הייתה אירוע שלא נראה כמותו עד לאותו רגע. ההתנגשות של המטוס הראשון התרחשה במפתיע, מחוץ לעיני המצלמות ולדיווחי התקשורת, ואלה הפנו את תשומת ליבם אל המתרחש לאחר התקיפה, אולם את מסעו של המטוס הנוסף אל המגדל השני כבר צילמו כל ערוצי החדשות. בארצות הברית ובעולם כולו צפו אנשים בזמן אמת במטוס המתרסק אל תוך המגדל. במובן זה, אסון התאומים היה אסון בקנה מידה גלובלי. הצופים בו, גם אם לא האמינו למראה עיניהם, ידעו שהם רואים משהו אמיתי המתרחש במציאות, אבל ידעו גם שהם לא ראו משהו דומה לו לפני כן, אלא בספרי מדע בדיוני או בקולנוע (זהבי, 2010).

גם הציבור הישראלי חש בימים הראשונים למלחמה שהוא חווה התרחשויות שלא הכיר. הפעם, התרחשויות אלו תועדו והופצו לא רק בתקשורת הרשמית, אלא בכל הרשתות החברתיות (שלא היו קיימות בתחילת שנות האלפיים). אלה אפשרו הפצה נרחבת בהרבה של התמונות, ובהמשך גם של דימויים שנוצרו ברוח המציאות על ידי בינה מלאכותית. כמו התמונות והסרטונים שהציפו את התודעה הקולקטיבית בארצות הברית ובעולם ב־11 בספטמבר, כך גם התמונות והסרטונים הרבים שצולמו ב־7 באוקטובר הפכו חלקם למייצגים סמליים של המלחמה הנוכחית. תיעוד זה הוסיף נדבך לתחושת ההלם ולחוסר היכולת להאמין למתרחש: ריצתם המבוהלת של משתתפי המסיבה ברעים מפני היריות, החטופים המובלים באופנועים ובקלנועיות על ידי אנשי חמאס אל תוך רצועת עזה ללא הפרעה.

הלשוני רוביק רוזנטל מציין כי מאז פרוץ המלחמה גם המילים המוכרות שינו את משמעותן, וטוען כי "שבעה באוקטובר היה אירוע משנה מציאות, אירוע שמחוץ לכל מה שהכרנו שאפשר היה להתכונן אליו" (רוזנטל, 2023). במובן זה, מילותיו של הפילוסוף

וחוקר התרבות סלבי ז'יז'ק במסות שחוברו לאחר ובעקבות אסון התאומים ומצוטטות פעמים רבות, יכולות להתאים גם למציאות הישראלית מאז 7 באוקטובר 2023:

במבט לאחור אל החודשים שלאחר המתקפה על מגדלי התאומים, נראה כאילו אנו מצויים באותו פרק זמן ייחודי שבין אירוע טראומטי לבין ההשפעה הסימבולית של האירוע, כמו ברגע הקצר לאחר שנחתכנו עמוק, עוד לפני שהכאב מכה בנו במלוא עוצמתו. רק ימים יגידו מהי הצורה הסימבולית שאותו אירוע ילבש, מה תהיה התועלת הסימבולית שלו, ואילו פעולות יצדיק בצורתו הסימבולית הזו (ז'יז'ק, 2002, 52-53).

הסקירה הנוכחית מבקשת להתבונן באופן ההתמודדות של מערכת החינוך בארצות הברית עם גודל האסון ועם ההשפעות הסימבוליות של הטראומה, וכיצד הם תורגמו למסרים חינוכיים וערכיים במסגרת מערכת החינוך, בדגש על השנה הראשונה לאחר האסון, ובמבט רטרוספקטיבי לאחר 23 שנים. מסרים ותכנים אלו הם מקרה מבחן לתהליך התהוותם של המסרים והתכנים המועברים במערכת החינוך בישראל בעת הזו ביחס למלחמה, שנה לאחר פרוץ המלחמה ואירועי 7 באוקטובר, ובמיוחד משום שהמלחמה עדיין נמשכת.

ישראל של סתיו 2024 נמצאת עדיין בעיצומה של ההתרחשות. המלחמה שפרצה כמעט לפני שנה עדיין נמשכת, ואף מסלימה. סיומה נראה רחוק, והתשובה לשאלה כיצד תסתים ומה יהיה "ביום שאחרי" אינה ברורה, ובכל מקרה נתונה במחלוקת המשקפת את הקיטוב והשסעים שהתקיימו גם לפני המלחמה.³ מחלוקות אלו מתגברות ככל שהלימה מתארכת. מערכת החינוך הישראלית התמודדה עם הצורך לחזור לשגרת לימודים בזמן חירום ולתת מענים לתלמידים ולילדים בכל הגילים, קודם כול למי שביתם נהרס ועברו טראומה קשה, כולל מראות קשים של רצח בני משפחה וחברים והרס הבית. נדרשו מענים חינוכיים ורגשיים להתמודדות עם המציאות הקשה בכל רחבי הארץ, ועם מעגלי הפגיעה השונים – חטופים, פצועים והרוגים. כשפתחה מערכת החינוך את שנת הלימודים תשפ"ה, עשרה חודשים לאחר פרוץ המלחמה, לא כל המענים הושלמו, תלמידים רבים עדיין מפונים מבתיהם בצפון ובדרום, ולא כל מוסדות החינוך ממוגנים

(וינינגר ווורגן, 2023; טרבלסי חדד, 2023, 26 דצמבר). לצד כל אלה יש לארגן שגרת הלימודים ולתווך את אירועי השעה באופן אחראי, רגיש ומקצועי.

ההתבוננות בהתמודדות האמריקאית בשנתיים הראשונות שלאחר הפיגועים (2001-2003) יכולה לסייע בזיהוי נקודות דמיון ושוני, ומהן אפשר ללמוד על תפקידם של מערכת חינוך ומורים במדינה דמוקרטית לנוכח אירועי טרור ומלחמה. לאורך השנים נכתבו מחקרים רבים על ההשפעה של אסון התאומים על תוכניות הלימודים, על הוראת היסטוריה וחינוך אזרחי (Hess & Stoddard, 2007, 2011; Stoddard, 2019; Stoddard et al., 2011), על חופש הביטוי של מורים – בעיקר בהקשר של המלחמה של ארצות הברית בטרור כתגובה לאסון (Journell, 2011a, 2011b; Gardner, 2003; Westheimer, 2006; Alavi, 2001; Seikaly, 2001; Verma, 2005; Bonet, 2011; Lebowitz, 2016).

הדגש בסקירה זו הוא על המסרים החינוכיים והערכיים שהועברו באמצעות קובעי המדיניות ותוכניות הלימודים לאחר האסון. נדגיש במיוחד את האופן שבו ההתמודדות החינוכית הערכית עם אסון התאומים נתפסת, מאז ועד היום, כבעלת השפעה רבה על החינוך לערכים דמוקרטיים בארצות הברית, על חופש הביטוי של מורים ועל היחסים בין קבוצות שונות בחברה האמריקאית. היבטים אלו ייבחנו גם בהקשר הישראלי ובהקשר של מצב מערכת החינוך מאז פרץ המלחמה. השנים שעברו מאז אסון התאומים נותנות נקודת מבט נרחבת על האופן שבו המדיניות בנושא זה במערכת החינוך הישראלית הולכת ומתפתחת, בעיקר לנוכח המגמות והמהלכים הביטחוניים, הפוליטיים והחברתיים שהמלחמה מייצרת ונראה שעוד תביא עימה בעתיד.

אתגרי ההוראה במערכת החינוך בארצות הברית לאחר אסון התאומים נסקרו גם על ידי לשכת המדענית הראשית במשרד החינוך בישראל במהלך שנת 2024, במסגרת סדרה של "סקירות יומיות" העוסקות בהתמודדות של מערכות חינוך בעולם עם משברים גדולים דוגמת מלחמה, טרור ואסונות טבע.⁴ חלק מהסקירות על אודות התמודדות

4 "הסקירה היומית של לשכת המדענית הראשית מביאה לשדה החינוך הישראלי ידע מחקרי רלוונטי בנושאי מדיניות חינוך, שנמצאים על סדר היום החינוכי הישראלי, בצורה תמציתית ובהירה. מטרת הסקירה לייצר תשתית ידע עבור אתגרי הליבה של המדיניות והשדה החינוכי. הסקירה היומית נכתבת בשפה העברית, ומציגה תקצירים של שני מאמרים העוסקים בחינוך, ומתכתבים זה עם זה. אנו מזמינים את הקוראות והקוראים שלנו להציע רעיונות לשאלות ונושאים בהן הסקירה צריכה לעסוק" (סקירות יומיות, אתר לשכת המדען הראשי).

מערכת החינוך בארצות הברית עם אסון התאומים הציגו תובנות שנלמדו בעקבות אסון התאומים בדבר היערכות לחירום של מערכות חינוך, אבל שתיים מהן התמקדו במחקרים שבדקו היבטים ערכיים ופדגוגיים כפי שאלה באים לידי ביטוי בחומרי הלימוד, בטקסים ובעמדות מורים.⁵ שתי הסקירות הללו מבוססות על סיכום של שלושה מאמרים: המאמר הראשון מתאר חוויות של מורים שלימדו על האסון בזמן ההתרחשות, תוך כדי שימוש בתקשורת ובחדשות, ובו החוקרים שמים דגש על חשיבותה של אוריינות מדיה (Ray & Pemberton, 2010). המאמר השני עניינו "בחירתה של מערכת החינוך האמריקאית להתעלם מדיון מעמיק באירועי 11 בספטמבר בסמוך להתרחשותם" (Bellows & Bodle, 2016).⁶ המאמר סוקר עמדות של מורים בבתי ספר יסודיים ומדגיש את הצורך "לשבור את השתיקה" ולאפשר למורים אסטרטגיות יעילות להוראת 11 בספטמבר בבתי ספר יסודיים". המאמר השלישי עוסק באופן שבו מורים משתמשים בחומרי הוראה ומדיה המתעדים את אירועי 11 בספטמבר, וטוען:

שימוש לא מושכל בחומרי המדיה הזמינים מהפיגוע עלול לפגוע ברווחתם הנפשית של התלמידים ולצמצם את הבנתם אודות האירועים ההיסטוריים [...] המחבר מדגיש את החשיבות של הצגת אירועים היסטוריים באופן שיאפשר לתלמידים ליצוק משמעות לאירועים ויאפשר להם לדמיין מגוון אפשרויות כלפי העתיד"⁷ (Stossard et al., 2021).

הסקירות מביאות את עיקרי המאמרים ואת ההמלצות שלהם כלשונן. ההמלצות הללו רלוונטיות מאוד גם לישראל של 2024, אך הסקירות אינן מבקשות להציע במישור המלצות מותאמות לצוותי החינוך, אלא מנגישות עבורם בעברית את המאמר ואת עיקרי הדברים. ואכן, זו אינה מטרתן של הסקירות. את החיבור לשדה החינוך בישראל נדרשות לעשות יחידות אחרות במשרד החינוך. עריכת הסקירות מלמדת על מודעות של משרד

5 זיכרון בבית הספר: אתגרי הוראת אסון התאומים בארצות הברית (3), אתר לשכת המדען הראשי. בחלק זה סיכום של שני מאמרים: 11 בספטמבר כאירוע למידה: השקפתם של מורים; לשבור את השתיקה: מסוגלות ההוראה על 11 בספטמבר בבתי ספר יסודיים. ראו גם אתגרי הוראת פיגועי 11 בספטמבר בארצות הברית - חלק ב (4), אתר לשכת המדען הראשי.

6 מתוך סיכום המאמר בסקירה היומית באתר המדען הראשי: לשבור את השתיקה: מסוגלות ההוראה על 11 בספטמבר בבתי ספר יסודיים (ההדגשה במקור).

החינוך למחקר הקיים בנושא התמודדותה של מערכת החינוך בארצות הברית בהקשרים אלו, כולל היכרות עם ההמלצות המרכזיות (חלקן מודגשות בסקירות).

חלקו הראשון של מסמך זה עוסק בארצות הברית. בחלק זה נציג את התגובות הראשוניות, שעיקרן הדגשת המוטיב הפטריוטי והלאומי בחברה ובמערכת החינוך. לאחר מכן נדון בזירות חינוך שונות שבאו בהן לידי ביטוי אופני ההתמודדות של מערכת החינוך עם האסון ועם הצורך להסביר אותו לתלמידים: בתוכניות הלימודים ובביטויי הנצחה וזיכרון, גם ברמת המדיניות וגם ברמת היוזמות בחברה האזרחית. בסימום של חלק זה נעסוק בשיח הציבורי על גילויי ההסתה והגזענות כלפי תלמידים ומורים מוסלמים בעיקר, ובחופש הביטוי של מורים בהקשר זה.

בחלק השני נעסוק במציאות הישראלית ובתגובה של מערכת החינוך לאירועי 7 באוקטובר בכל הקשור לאופנים שבהם המלחמה והשלכותיה מוצגות ונידונות בכיתות, מתוך הבנה שהדברים נבדקים בעת ההתרחשות, ללא פרספקטיבה של זמן, הנדרשת לא פעם לעיבוד.

בחלק השלישי נציג את המשמעויות החינוכיות שניתן להפיק מההתבוננות בשתי מערכות החינוך: בארצות הברית בשנים 2001–2002 ובישראל בשנים 2023–2024. ולבסוף נציג סיכום ותובנות לנוכח פתיחתה של שנת לימודים נוספת בצילה של מלחמה מתמשכת.

אם כן, מסמך זה אינו עוסק בהתמודדות המערכת עם אלפי התלמידים המפונים בהקשרים המידיים, למשל בצורך לאפשר שגרת לימודים ולתת מענים ראויים למצב, ובצורך לייצר מערך תמיכה רגשי להתמודדות עם טראומה ואבל ולטיפוחו של חוסן נפשי לתלמידים.⁸ אלו הן מטרות הכרחיות וחשובות, ואין מחלוקת בדבר נחיצותן. פילוסוף החינוך צבי לם כתב בהקשר זה בספרו **מלחמה וחינוך** (1976):

8 לשכת המדענית הראשית במשרד החינוך ערכה בחודשים שלאחר המלחמה **סקירות של מאמרים העוסקים בהתמודדות מערכות חינוך בעולם עם משברים שונים, כמו אסונות טבע וגם טרור**. הוכנו ארבע סקירות המסכמות מאמרים בנושא מערכת החינוך בארצות הברית לאחר אסון התאומים. חלק נכבד מהן עוסק בהיבטים של היערכות לחירום, בהתמודדות עם סוגיות רגשיות וגם עם אהגרי ההוראה, בעיקר בהקשרים אלו שצוינו לעיל.

המלחמה המתחוללת, כמו המלחמה בשער שבני-אדם חשים בבואה, היא גורם המשפיע במישרין על היקבעות אישיותם של הצעירים הגדלים באיום שהיא מטילה על הווייתם. בשעות אלה נתבע החינוך למלא תפקיד קורקטיבי למניעה, או למצער, להמעטה של השפעות האיום הזה על התפתחותם של בני הדור הצעיר. כל מעשה המכוון למילוי התפקיד הזה הוא בחזקת "עזרה ראשונה" ובתורת שכזה אין הוא טעון צידוק (לם, 1976, 5).

אך לם אינו מסתפק בקביעה זו, ומוסיף כי "לחינוך נועד תפקיד קורקטיבי מקיף יותר מזה. מוטל עליו לא רק לחבוש פצעים אלא גם למנוע, ככל שניתן, מצבים המסכנים את קיומה של החברה ואת הווייתו התקינה של היחיד" (לם, 1976, 5). כלומר, לצד הצורך הדחוף לתת מענים ראשוניים למציאות שהמלחמה יצרה, לחינוך תפקיד גם בעיצוב דמותה של החברה לאחר המלחמה, במטרה למנוע הישנותה. וכך מזכיר לם כי "אם בשל היגרפותו [אחר המלחמה] מאבד החינוך את כיוונו הזונח את מטרותיו כדי לשרת את המלחמה המתחוללת הוא עלול להצטרף בלא יודעין וללא כוונה אל הגורמים המכשירים את התנאים לפרוץ המלחמה הבאה" (לם, 1976, 5).

באחד מספרי הלימוד שנכתבו לאחר אסון התאומים ציין מחנך כי "ההתקפות ב-9/11 חשובות מדי כדי להתעלם מהן. הן מציגות רגע חינוכי מכריע" (אצל Hess & Stoddard, 2007, 231). בהמשך לדבריו של צבי לם, שנה לאחר ההתקפה הרצחנית של ארגון החמאס החברה הישראלית אכן מצויה ברגע חינוכי מכריע. השאלה אם יאבד החינוך את כיוונו וישרת בכוונה או שלא בכוונה את הגורמים המכשירים את התנאים לפרוץ המלחמה הבאה היא שאלת מפתח בעלת השפעה מכרעת על דמותה העתידית של החברה הישראלית ומדינת ישראל. מטרתה של סקירה זו היא אפוא ללמוד ממקרה המבחן של אירועי אסון התאומים, ולהזמין לחשיבה מחודשת על משמעותו של הרגע החינוכי שהחברה הישראלית מצויה בו בעת הזו, במיוחד לאור בחינה של המסרים הערכיים החברתיים שכבר מוטמעים במישרין ובעקיפין על ידי מערכת החינוך מאז 7 באוקטובר 2023.

חלק ראשון: אירועי 11 בספטמבר - סוגיות ערכיות וחינוכיות

א. פטריוטיזם אמריקאי: הקריאה אל הדגל

בבוקר 11 בספטמבר 2001 עמדתי עם אשתי ובתי בפינת הרחוב, 18 בניינים ממרכז הסחר העולמי, וראינו כיצד המטוס השני פוגע במגדל הדרומי. מיד לאחר מכן, שני הבניינים קרסו לתוך אזור העסקים הצפוף שמתחת להם. לא ניתן לתאר במילים את השתיקה הרועמת, את ההלם והיגון שהקיפו את כל מי שעמד שם איתנו בפינה ההיא ובכל רחבי העיר, באותו הרגע (Westheimer, 2007, 3).

"לא ניתן לתאר במילים". כך כותב ג'ואל וסטהיימר (Westheimer), חוקר אמריקאי בעל שם עולמי בתחום החינוך האזרחי וחינוך לדמוקרטיה ותושב העיר ניו יורק, על רגע ההתרסקות של מגדלי התאומים, בפתח הספר *Pledging allegiance: The politics of patriotism in America's schools*. באסופת המאמרים שערך, העוסקת בהיבטים שונים של החינוך לפטריוטיזם בארצות הברית (2007), אסון התאומים נוכח לאורך הספר נקודת ייחוס לאופן שבו החינוך לפטריוטיזם התעצב בשנות האלפיים בבתי הספר האמריקאיים. עבור וסטהיימר, כפי שהוא מציין במבוא לספר, הקשר בין פטריוטיזם לבין חינוך הפך בעקבות אסון התאומים לאישי מאוד. לא רק משום שהוא עצמו בן העיר ניו יורק והיה עד בזמן אמת לקריסת המגדלים, אלא בעיקר משום שבעקבות האסון החינוך לפטריוטיזם אמריקאי התרחב מאוד מצד אחד, אך ביטוייו ומהותו הוכפפו לגבולות שיח מוגדרים וצרים מצד אחר: נאמנות לממשל ואמון בו, גאווה במדינה ובמדיניותה ללא שאלות או ספק, על בסיס תפיסת האומה האמריקאית כטובה וצודקת תמיד. בספר וגם במחקריו בהמשך קורא וסטהיימר לצורך ב"פטריוטיזם דמוקרטי", כזה המכיל גם את הרגשות הלאומיים החיוביים אבל גם את המחויבות לערכי הדמוקרטיה.

נאווה של נשיא ארצות הברית ג'ורג' בוש הבן בקונגרס ב־20 בנובמבר 2001 היה נקודת הפתיחה הרשמית למגמה זו. הנאום הגדיר את עקרונות השיח על האסון ואת התגובות ההולמות לו. עקרונות אלו יבואו לידי ביטוי במסמכי מדיניות החינוך (הפדרלית והמקומית) בחדשים שלאחר האסון, ואף בשנים שלאחר מכן. העיקרון הראשון הגדיר את הצורך להתפכח מקונספציות קודמות בדבר תפקידה של ארצות הברית במלחמה, באמצעות הכרזה על הצורך במלחמת חורמה בטרור. כך למשל ציין הנשיא בנאומו כי "אנו אומה שהתעוררה אל פני הסכנה ונדרשת להגן על החירות שלה [...] האבל שלנו

הפך לכעס, הכעס לנחישות [...] בין שנביא את אויבנו לצדק, בין שאת הצדק על אויבנו, הצדק ייעשה"⁹. הצדק המוחלט, משמעו, מחיקה מוחלטת של הגורמים שעמדו מאחורי האסון ומהווים סכנה לא רק לארצות הברית אלא גם לעולם החופשי כולו.

העיקרון השני הגדיר את הצורך לגייס את אזרחי ארצות הברית למערכה ארוכה ושונה מכפי שהכירו עד כה, את הצורך להיות סבלניים ולהבין שהשגתו של הצדק המוחלט משמעותה נקיטת צעדים מסוגים שונים ובזירות מגוונות:

תגובתנו תכלול הרבה יותר מאשר מהלומה אחת ופעולות צבאיות בודדות. האמריקאים לא יכולים לצפות שיהיה כאן קרב בודד, אלא מערכה ארוכה, כזו שלא ראינו כמוה עד היום [...] היא תכלול מהלכים צבאיים דרמטיים, חלקם יהיו גלויים וחלקם ייעשו בסתר. היא תכלול מאבק במימון הטרור, בפיצול הארגונים העוסקים בטרור וברדיפה אחריהם באופן שלא יוכלו למצוא מקלט, גם לא במדינות אחרות.¹⁰

באמירה זו הגדיר הנשיא את העיקרון השלישי, ששרטט באופן ברור את צידי המתנס: מן הצד האחד העולם החופשי, הנלחם על ערכי החירות, הסובלנות והדמוקרטיה; מן הצד האחר טרור קיצוני, פונדמנטליסטי, המאיים לא רק על ארצות הברית אלא על העולם הדמוקרטי כולו – ציר רשע. לנוכח חלוקה ברורה זו בין טוב לרע אומר הנשיא כי "בעת הזו, כל אומה ובכל מקום בעולם צריכה להחליט: או שהיא איתנו, או שהיא עם הטרוריסטים".

שלושת העקרונות הללו, כפי שהוגדרו בנאום הנשיא לקונגרס כשבוע לאחר האסון, חזרו על עצמם במשדרי החדשות ובנאומים של פוליטיקאים אחרים, והגדירו את גבולות השיח הציבורי והפוליטי בתקופה שלאחר האסון ובהתייחסות אליו. עקרונות אלו באו לידי ביטוי גם באופן שבו בתי הספר בארצות הברית עיבדו את אירועי 11 בספטמבר במגוון זירות: בתוכניות הלימודים, במרחבי הנצחה וזיכרון, וביזמות חינוכיות בחברה האזרחית.

9 נאום של נשיא ארצות הברית, 20 בספטמבר 2001, אתר הבית הלבן.

ב. הזירות החינוכיות: נשם ההתלכדות

מסרים מרכזיים

ההבחנה שעשה הנשיא בוש בנאומו, בין "טובים" לבין "רעים", הודגשה ביתר שאת בתוכניות הלימודים בבתי הספר. היטיב לתאר זאת צ'סטר פין (Finn) בעת ששימש נשיא מכון פורדהם לקידום מצוינות חינוכית.¹¹ "אירועי 11 בספטמבר והמלחמה בטרור שבאה בעקבותיהם יוצרים הזדמנות רבת עוצמה ללמד את בנותינו ובנינו על גיבורים ורשעים, חופש, דיכוי, שנאה וחמלה, דמוקרטיה ותאוקרטיה, סגולה אזרחית ורשעות" (Finn, 2006, 580). ברור כי אירועי 11 בספטמבר הם מעשה טרור שאין להזדהות איתו או להצדיק אותו. חברה חפצת חיים חייבת גם באמירה ברורה נגד פגיעה מכוונת בחפים מפשע. עם זאת, החלוקות הללו (בין טוב מוחלט לרע מוחלט), שחזרו על עצמן בתוכניות הלימודים, לא השאירו למורים ולתלמידים מרחב רב לקיים בכיתה דיון הכולל דעות מנוגדות או מורכבות יותר. ספרי הלימוד הציגו מציאות אחת, ובה או "רע" או "טוב". אמריקה הוצגה במרבית תוכניות הלימודים כקורבן של מתקפה הרסנית ייחודית, שבעקבותיה קיבלה את תמיכת כל מדינות העולם. בכל שיעורי ההיסטוריה של ארצות הברית, היסטוריה עולמית ולימודי אזרחות נשמרו בעקביות תיאור מדיניותו של נשיא ארצות הברית בוש כפי שהוצגה לעיל, וכן תיאור ההצדקה לתגובות מיידיות (וגם מאוחרות יותר) של ארצות הברית ושל העולם להתקפות מצד הטרור האסלאמי הקיצוני. אומנם בתוך ארצות הברית התעצם עם הזמן הקונפליקט בין רפובליקנים לדמוקרטים בנוגע למדיניות התגובה ולפעולה הרצויה (Stieb, 2021), אך הוא כמעט שלא בא לידי ביטוי בתוכניות הלימודים ובספרי הלימוד. רק מיעוט מחומרי הלימוד עסקו באפשרות לדיון במחלוקות הללו. הטענה החינוכית בהקשר זה היא שמעבר להתנגדות הברורה והמוצהרת לפעולות טרור, שאין לסייג אותה, התהליך החינוכי יכול לאפשר העמקה בפרטים של התהליכים הגלובליים והאזוריים המאפשרים את צמיחתו של טרור רצחני מסוג זה, ודיון בדרכים שבהן מדינות דמוקרטיות יכולות להיאבק בו (ראו גם Wiener, 2005).

11 **מכון פורדהם** (Fordham Institute) הוא מכון חשיבה לקידום מדיניות בנושא מצוינות בחינוך. בתחילת שנות האלפיים קידם המכון מאוד את מדיניות החינוך בנושא סטנדרטים ובחירת הורים, הנשענת על עקרונות נאו-ליברליים. להתייחסות למדיניות החינוך שהמכון מקדם בעשור הנוכחי ראו *Ohio Capital Journal*.

החוקרים ג'רמי סטודרד (Stoddard) ודיאנה הס (Hess) ערכו סדרת מחקרים על אודות הוראת אירועי 11 בספטמבר בבתי הספר לאורך השנים. הם מכנים את האופן שבו מרבית חומרי הלימוד הציגו את הפיגוע, למן ההתחלה ולאורך השנים, **סיפור אמריקאי** (An American tale; Hess & Stossard, 2011); סיפור של מאבק בין טובים לרעים המדגיש חוויות אישיות של עדים, של כוחות החילוץ ושל קרובי הקורבנות, אך אינו מספק לתלמידים – במיוחד לדור הצעיר שעדיין לא נולד בעת האירועים – הבנה עמוקה של האירוע ושל השלכותיו ארוכות הטווח.¹²

הספרים וחומרי הלימוד שהפיץ משרד החינוך הפדרלי שמרו ברובם על מסגרת נרטיבית אחידה יחסית, ועסקו בעיקר בשילוב של אירועי 11 בספטמבר בחומרים העוסקים בהכרזת העצמאות, במבוא לחוקה ובהיבטים של זיכרון והנצחה, תוך כדי הדגשת נושא הפטריוטיזם.¹³ בכל תוכניות הלימודים ניכר עיסוק נרחב במושג "טרור". ממצאי מחקרם של הס וסטודרד (Hess & Stoddard, 2007, 2011) הראו שהן תוכניות הלימודים החיצוניות הן ספרי הלימוד הרשמיים בהיסטוריה ובמדעי החברה עסקו יותר במשמעות המושג טרור באמצעות דוגמאות קונקרטיות לפעולות טרור, ולא העמיקו במובניו הרחבים. הם נטו לספק הגדרה צרה יחסית של המושג, חרף העובדה שההגדרה שנויה במחלוקת (ראו גם קרמניצר, 2011), אולם בחלק מחומרי הלימוד הדוגמאות שסופקו למושג טרור לא עלו בקנה אחד עם הגדרתו. למשל, אף שבהגדרת המושג "טרור" קבעו שמתקפת טרור מכוונת רק לאזרחים לא חמושים, הם התייחסו לאחר מכן להתקפה על USS Cole, ספינת מלחמה של הצי האמריקני, כאל התקפת טרור מובהקת (Hess & Stoddard, 2011).

בד בבד, מסר מרכזי העולה מן התוכניות הרשמיות הוא הצורך בשיקומה של החברה האמריקאית לאחר האסון, והצורך להתלכד מחדש סביב נרטיב משותף המציב במרכז את גבורתם של אזרחי ארצות הברית ואת הנצחתם של קורבנות הפיגועים. אחד

12 אחד הביטויים הקיצוניים יותר למציאות זו של חוסר ידע והבנה היא הפצה של סרטוני טיקטוק בנובמבר 2023, על רקע מלחמת חרבות ברזל, שבהם צעירים אמריקאים מתייחסים באהדה ובחיוב למכתבו של אוסמה בן לאדן המסביר מדוע אירועי 11 בספטמבר היו הכרחיים ומדוע אמריקה אשמה בהם. העיתוי אינו מקרי, והסרטונים רומזים גם לתאוריות קונספירציה בדבר מבצעי הפיגוע והקשר האפשרי של ארצות הברית, ישראל ויהודי העולם אליו. גם אם התופעה הייתה מצומצמת יחסית, עצם קיומה מלמד על חשיבותו של חינוך ביקורתי מבוסס ידע, המאפשר דיון מורכב באירועים קשים ובהשלכותיהם. ראו למשל דיווח בכתב העת *Forbes* בנושא זה.

13 בהקשר זה בולט במיוחד שיחוף הפעולה של מחלקת החינוך של ניו יורק עם מוזאון הזיכרון, שפיתחו יחד **מערכי שיעור** העוסקים בזיכרון ובהוראת ההיסטוריה של אירועי 11 בספטמבר.

האמצעים העיקריים לקידום יעד זה הוא הדגשת הפטריוטיזם כמוטיב חוזר,¹⁴ בתוכן – בעיקר באמצעות דימויים ותמונות. למשל, תמונות שהפכו אייקונים, דוגמת ההריסות לאחר נפילת המגדלים, ובמיוחד תמונת הכבאים המניפים את דגל אמריקה, ששימש סמל להתגייסות העם ולאחדות; תמונה זו מרפרפת לצילום המפורסם ממלחמת העולם השנייה, ובו הנחתים מניפים את דגל ארצות הברית לאחר הקרב באיוו ג'ימה (Hess & Stoddard, 2007, 2011).¹⁵

לצד חומרי הלימוד הרשמיים נכתבו תוכניות לימודים גם על ידי ארגוני חברה אזרחית שביקשו להרחיב את המענים שנתנו התוכניות הרשמיות. גורמים אלו היו לשחקנים מרכזיים בכתיבה ובהפצה של חומרי למידה שונים שעמדו לרשות צוותי החינוך. מאחר שבארצות הברית מרבית הסמכויות בנושאי חינוך מצויות בידי משרדי החינוך של המדינות השונות, ובתוכן יש סמכות רבה למחוזות חינוך, הרי בפועל בחלק מהמדינות לא הייתה חובה לעסוק בלימוד אסון התאומים,¹⁶ ובאלו שכן חייבו זאת הייתה שונות בדרכי היישום וההפעלה של תוכניות חינוכיות בנושא – בעיקר בכל הקשור להיקף העיסוק בו. כך, למשל, "האגודה הלאומית לחינוך" (National Education Association, NEA) סיפקה משאבי הוראה מגוונים להוראת אסון מגדלי התאומים;¹⁷ "האגודה הפדרלית של המורים" (American Federation of Teachers, AFT) קידמה מערכי שיעור ומשאבים למורים בנושא אירועי 11 בספטמבר באמצעות אתר לשיתוף תכנים פדגוגיים הבנוי כולו על חומרים שיצרו אנשי ונשות חינוך בשדה.¹⁸ וגם הרשת החינוכית של העיתון *The New York Times* מציעה במהלך השנים טקסטים וחומרים פדגוגיים בנושאי השעה, כולל חומרים רבים בנושא הוראת אסון התאומים: מערכי שיעור, בלוגים של מורים, וכתבות לשימוש צוותי החינוך.¹⁹

14 ראו Simon, 2021

15 ראו גם סרטון באתר רשת השידור הציבורית PBS המסביר את ההקשר הזה: [The real story behind this iconic 9/11 photo](#)

16 נכון לספטמבר 2023, רק 14 מקרב 50 מדינות בארצות הברית מחייבות ללמוד את אירועי 11 בספטמבר בבתי הספר, ואלה הן: ניו יורק, טקסס, אוקלהומה, נברסקה, אילינוי, אינדיאנה, טנסי, מיסיסיפי, אלבמה, ג'ורג'יה, דרום קרוליינה, מערב וירג'יניה, וירג'יניה ומרילנד. ראו [דיווח על החלטת הקונגרס](#) מ־8 בספטמבר 2023, התומכת בהוראת אירועי אסון התאומים בכל המדינות.

17 [Teaching About 9/11](#), NEA

18 [Share my lesson ,9/11 Lesson Plans and Resources](#)

19 [The learning network](#), *The New York Times*

הדוגמאות שלעיל הן של ארגונים בחברה האזרחית שסיפקו מערכי שיעור וכלים פדגוגיים להוראת האירועים, תוך הדגשת הידע והערכים הלאומיים. החומרים שהם סיפקו תואמים, לא פעם, את המסרים המרכזיים של מרבית חומרי הלימוד שהופצו בבתי הספר ושנעשה בהם שימוש בפועל. מגמה שכוחה פחות, אך חשובה, הייתה ארגוני חברה אזרחית שביקשו להדגיש באמצעות התוכן שהפיצו את חשיבות העיסוק בערכים דמוקרטיים בהקשר של השלכות אסון התאומים על החברה האמריקאית, ובעיקר סובלנות ומניעת גזענות. כך עשה, למשל, ארגון העוסק באופני התמודדות עם עבר במחלוקת כדי לקדם שיח של סובלנות, זכויות אדם וקבלת האחר (Facing History and Ourselves).²⁰ הארגון הציע מגוון גדול של חומרי למידה ומערכי שיעור בנושאים אלו, בעקבות תופעות של גזענות וחוסר סובלנות לאחר הפיגוע ובהמשך בעקבות המלחמה בעיראק; דוגמה אחרת היא התוכנית "בחירות" (Choices), הפועלת במסגרת החוג להיסטוריה באוניברסיטת בראון ברוד איילנד ומתמקדת בהוראת ההיסטוריה בבתי הספר התיכון ובקולג'ים. התוכנית מפתחת חומרי למידה מגוונים, ובהם גם בנושא אסון התאומים – למשל תוכנית לימודים העוסקת באתגרים שמציבים אירועי הטרור לדמוקרטיה.²¹ תוכנית זו שמה במרכז את המושג "טרור", את ההיסטוריה וההתפתחות שלו ואת הגדרתו, בוחנת את תגובות ארצות הברית לטרור באמצעות ניתוח הבסיס החוקי והחוקתי למלחמה בטרור, ואת תפקידי הציבור והרשות המבצעת והמחוקקת בהקשר זה. אלא שדוגמה זו משקפת עיסוק יוצא דופן יחסית במושג "טרור", בהשוואה לתוכניות הלימודים הנפוצות יותר.

בסקירת חומרי הלימוד השונים וההנחיות בולטים אפוא ארבעה מאפיינים עיקריים:

- (1) הצגת אירועי 11 בספטמבר כאירוע המבטא מאבק בין כוחות הטוב (ארצות הברית) לבין כוחות החושך (האסלאם הקיצוני), תוך הימנעות מכניסה לפרטים ומדיון בשאלות מורכבות בדבר התגובה האמריקאית לאסון והשפעותיה על כל תחומי החיים. גם הגדרות המושגים טרור ומאבק בטרור מקבלות ביטוי צר יחסית, ללא הקשרים רחבים יותר דוגמת האיזון בין הצורך בביטחון ובהגנה מפני טרור לבין פגיעה אפשרית בזכויות אדם ואזרח.
- (2) דגש על פטריוטיזם אמריקאי והצורך בלכידות, בעיקר באמצעות הדגשת סיפורי הגבורה של כוחות החילוץ ושל אזרחים מן השורה.

(3) התייחסות לסיפורים אישיים הקשורים באסון ובאירועים שהתרחשו לאחריו, תוך הדגשת השיח הרגשי וההזדהות עם האבל והשכול.

(4) היעדרם הכמעט מוחלט של תכנים ונושאים מסוימים, ובהם עיסוק מוצהר וביקורתי בהשפעות של מדיניות ארצות הברית בנוגע לאסון על ערכי הדמוקרטיה; על תופעות כמו גזענות והסתה; על פגיעה בזכויות דוגמת חופש הביטוי והזכות לפרטיות; ועל המלחמה שפרצה בעקבותיהם והשלכותיה ברמה המקומית והגלובלית.

הגורם המחבר בין שלושת הנושאים שכן נידונים הוא הקשר לאומה והמחויבות אליה. לפי זרובבל (2004), "הקורבן הפטרייטי מעניק לאומה את המתנה היקרה ביותר שברשותו, ומענק זה משאיר את האומה במצב של חוב ומחויבות כלפיו" (זרובבל, 2004, 62). תפיסה זו משמשת בסיס לבניית זיכרון קולקטיבי המאפשר ליצור מודל לאזרחות טובה, להתגייסות העם ולאחדות האומה. אומנם אחדות זו חשובה כשלעצמה, אך השאלה סביב מה היא מתקיימת ואיזה תוכן היא מביאה עימה לכלל האזרחים חייבת להיות חלק מהמאמץ לקידום לכידות חברתית. היבט זה בא לידי ביטוי גם בתהליכי עיצוב הזיכרון של האסון באמצעות מערכת החינוך, וכפי שיוצג בהמשך, גם בהקשר הישראלי.

הנצחה וזיכרון

בכל שנה ב־11 בספטמבר מצוין יום אבל וזיכרון ובמרכזו הנצחת הקורבנות שאיבדו את חייהם בפגיעה, לצד הבעת הערכה לכבאים ולאזרחים שהפיגנו גבורה ואומץ במאמצי החילוץ שלאחר התרסקות המטוסים על מרכז הסחר העולמי. חלקם אף איבדו את חייהם בפעולות אלו. בטקסי הזיכרון המתקיימים ביום זה בבתי הספר ברחבי ארצות הברית בכלל, ובניו יורק בפרט, מודגשים מסרים בדבר אחדות האומה וחשיבותם של ערכים פטרייטיים, שהם הבסיס לחוסן הלאומי. בדצמבר 2001 נחקק החוק שהגדיר את התאריך 11 בספטמבר "יום הפטרייט" (Patriot Day).²² בהמשך הוגדר יום זה גם יום תפילה וזיכרון. החיבור בין יום הזיכרון לפטרייטיזם גם בחוק חיצק מאוד היבטים אלו בתהליך ההנצחה כפי שהתעצב מאז ועד היום.

22 כמה ימים לאחר ההתקפה, קבע הנשיא בוש בהחלטה נשיאותית כי 11 בספטמבר יוגדר יום תפילה וזיכרון לאומי (National Day of Prayer and Remembrance). בדצמבר 2001 נחקק החוק שהפך את יום התפילה והזיכרון הלאומי ליום הפטרייט. בשנת 2009 נחתם יום הפטרייט בחוק על ידי הנשיא אובמה כיום השירות והזיכרון הלאומי (National Day of Service and Remembrance).

במדינת ניו יורק נקבע יום הזיכרון בחוק.²³ החוק הנהיג דקת דומייה בתחילת יום הלימודים בכל שנה בתאריך 11 בספטמבר, וכלל הנחיה לעודד דיאלוג בכיתות בנושא – בעיקר בקרב התלמידים שנולדו לאחר פיגועי הטרור. מאחר שהקונגרס האמריקאי קבע את יום הזיכרון בחוק כיום הפטריוט וכיום תפילה וזיכרון לאומי, מדינת ניו יורק הוסיפה לנוסח החוק המקומי פעילויות המדגישות היבטים של לאומיות ופטריוטיזם: ביום זה התלמידים מגיעים לרוב לבושים בצבעי דגל ארצות הברית, מניפים בגאווה את הדגל ומקריאים בקול את "הבטחת הנאמנות" (Pledge of Allegiance). פעולה זו נוספה גם בעקבות קריאתו של רוד פייג', אז מזכיר החינוך של ארצות הברית (שר החינוך ברמה הפדרלית), למנהלי בתי הספר, לתלמידים, למורים, להורים ולאזרחים להצטרף לשר החינוך האמריקני בהפגנת פטריוטיות ולקרוא את "הבטחת הנאמנות" יחד בכל הכיתות ברחבי הארץ ביום שיש, 12 באוקטובר 2001 (Simon, 2021). מכתבו של המזכיר אכן הוביל לשילוב "הבטחת הנאמנות" בבתי ספר רבים, אך קריאתו זו עוררה גם התנגדות, למשל מצד איגוד החירויות האזרחיות של ניו יורק.²⁴ האיגוד שלח מכתב למי שהיה אז המפקח על בתי הספר הציבוריים בעיר ניו יורק, הרולד אוסקר לוי, וביקש להזכיר שבמערכת החינוך בעיר ניו יורק יש תלמידים רבים שאינם אזרחים אמריקאים, והם עלולים לחוות הטרדות על רקע מוצאם ודתם אם לא ייקחו חלק בקריאה המשותפת של "הבטחת הנאמנות" בתחילת יום הלימודים:

המועצה חייבת לוודא שהתלמידים לא יהיו חשופים לתגובות עוינות או נידוי בגלל השקפותיהם. הדבר חשוב במיוחד מכיוון שהמדיניות הזו יוצרת מצב שבו תלמידים שלהם קושי עם אמירת התחייבות הנאמנות חייבים להביע בפומבי את התנגדותם בפני מורים וחברים כדי לפעול בהתאם לאמונותיהם.²⁵

23 New York State, PTA, [Governor Cuomo signs legislation establishing September 11th Remembrance Day and Moment of Silence at public schools. Law goes into effect immediately](#)

24 על הדרישה ועל ההתנגדות לה ראו דיווח ב־*New York Times*, 18 באוקטובר 2001.

25 ראו את נוסח הפנייה [Letter: NYCLU Expresses Concern To Chancellor Levy Over Mandatory Recitation Of Pledge Of Allegiance](#) באתר איגוד החירויות האזרחיות של ניו יורק, NYCLU (התרגום שלנו).

למרות הצהרות אלו, ומודעות מסוימת למתח האפשרי בין הקריאה לפטריוטיזם, לאחדות ולנאמנות לבין השלכותיה על מי שמוצאו מוסלמי (אזרחים ושאינם אזרחים), המציאות התקשתה להתמודד עם ההשלכות הללו, והן התגברו עם הזמן.

ג. מחוץ לשורות: גזענות, הסתה וחופש ביטוי במרחב הבית-ספרי

גילויי הסתה ואלימות

מיד לאחר אירועי 11 בספטמבר פרסם מזכיר החינוך רוד פייג' מכתב למנהלי בתי הספר וביקש בו את עזרתם לנוכח דיווחי החדשות על יותר ויותר מקרים של הטרדה ואלימות כלפי אנשים (מבוגרים וילדים) בעלי זהות או חזות מוסלמית. במכתבו הוא הביע את דאגתו של משרד החינוך, וציין שאירועים של הפליה על רקע גזע, דת או לאום עלולים ליצור אפקט של כדור שלג בבתי הספר ובקהילות, במיוחד בתקופה שבה הפחד והזעם שעורר האסון גוברים. הוא הדגיש את האיסור על הפליה בהתאם לחוק זכויות האזרח משנת 1964, וקרא למנהלים להקפיד על כך שבדיונים בכיתות, בכנסים ובפעילויות בית-ספריות העוסקות בהנצחה ובזיכרון של קורבנות האסון לא יתאפשרו הדרה גלויה או סמויה של תלמידים מוסלמים. פייג' אף ביקש לעודד תלמידים לשוחח על מקרים מסוג זה: "עודדו את התלמידים לדון במגוון הקיים בחברה בצורה בונה ולהביע אי הסכמה לרעיונות או לאמונות באופן מכבד".²⁶ למרות זאת, בשנים 2001-2005 גברו גילויי הגזענות והאסלאמופוביה²⁷ כלפי תלמידים מוסלמים. הם כונו לעיתים "טרוריסטים", "מחבלים" או "בן לאדן", ובמחוזות שונים בארצות הברית הם מצאו את עצמם מושא לגזענות ולמעשי בריונות (Ibish & Stewart, 2003; Lebowitz, 2016). דוגמאות לכך הוצגו בדוח מטעם אגף זכויות האזרח של משרד המשפטים האמריקאי שעסק בנושא ב־2011, עשור לאחר אירועי 11 בספטמבר.²⁸

U.S. Department of Education, 19.9.2001, Secretary Paige Letter: Harassment 26 against Muslim and Arab students. Prohibited racial or ethnic harassment - Reminder of responsibilities under the Title VI of the Civil Rights Act of 1964

27 אסלאמופוביה: פחד מהאסלאם וממוסלמים, המתבטא בדיכוי ובהפליה הן במישור האישי הן במישור המבני (Bonet, 2011, 48).

28 לדוח המלא ראו, Civil Rights Division of the US Department of Justice, Combating Post - 9/11 Discriminatory Backlash

כך לדוגמה, בשנת 2003 הנהלת חטיבת בניינים במוסקוגי, אוקלהומה, אסרה על תלמידיה מוסלמית בת 12 לעטות כיסוי ראש (Hurst, 2023). במקרה זה, אגף זכויות האזרח התערב וטען כי בית הספר עושה שימוש במדיניות התלבושת האחידה שלו באופן מפלה הפוגע בזכויות החוקתיות של התלמידיה. בשנת 2004 התיק נסגר בצו שהורה לבית הספר לשנות את קוד הלבוש שלו כך שיאפשר עטיית כיסוי ראש מסיבות דתיות. במקרה אחר, בספטמבר 2003, יום השנה לפיגועי 11 בספטמבר, מורה במחוז קייפ הנלוּפן בדרום-מזרח דלאוור הצהירה במהלך שיעור שלימדה כי "המוסלמים מאמינים שהקוראן מלמד מלחמה ושנאה". אותה מורה נהגה להטריד תלמידיה מוסלמית בכיתה ד' ולעגה לה בפני חבריה לכיתה בשל מוצאה ובשל כיסוי הראש שאימה עוטה. בעקבות מעשיה של המורה הוטרה התלמידיה גם על ידי בני גילה, והפסיקה להגיע לבית הספר. גם במקרה זה, לאחר שהוגשה תלונה על המורה במרץ 2005, המחלקה לזכויות האזרח הגיעה להסדר עם המחוז בנוגע לפרשה, ובמסגרתו נדרש בית הספר לשלב תוכניות לתלמידים ולמורים בנושא סובלנות דתית, וכן להעניק למורה האמורה הכשרה מיוחדת ולפקח עליה.²⁹

אחד הקשיים בהתמודדות עם מציאות זו הוא הצורך לתת מענה לפחדים ולחששות של תלמידים בני גילים שונים לנוכח האסון, ולהכיר בהם. המאבק בגזענות ובהפליה אינו יכול להתעלם מתחושות אלה, אך הוא דורש תהליך חינוכי מודע; תהליך המייצר מרחב בטוח לביטוי התחושות, ולצד זאת מעניק תשתית של ידע על מושגים כמו גזענות והפליה גם בהיסטוריה האמריקאית – הקרובה והרחוקה – ועל הסכנות שבמתן לגיטימציה למופעים שונים של גזענות רק על בסיס פחד או דעה קדומה ומכלילה, ללא תשתית עובדתית. היעדרם של תכנים מחייבים בנושאים אלו וההימנעות הרווחת מהעיסוק בהם משמעם אפוא יצירת ואקום לא רק בכל הקשור בטיפול בתופעות הגזענות וההפליה, אלא גם באפשרות להתמודדות בדרכים נוספות, חיוביות יותר, עם הפחד והחששות המובנים בתקופה של איומים על הביטחון.

בשנת 2004, ביום השנה השלישי לאסון התאומים, נשלח מכתב נוסף מטעם משרדו של עוזר המזכיר לזכויות האזרח בנושא "הפליה דתית בבתי ספר ובמכללות".³⁰ המכתב תיאר

Civil Rights Division, U.S. Department of Justice, August 6, 2015 (updated), 29
[Combating post-9/11 Discriminatory Backlash](#)

U.S. Department of Education, 2004, [Title VI and Title IX](#), Religious 30
Discrimination in Schools and Colleges

את העלייה שחלה מאז פיגועי 11 בספטמבר בהיקף התלונות על הפליה וגזענות כלפי תלמידים, סטודנטים ומורים מוסלמים, סיקים ויהודים. המכתב נשלח לצוותי החינוך, וכלל קריאה לאשר מחדש את מחויבותם להגנה על זכויות וחירויות אזרח בסיסיות, כולל ההכרה בזכותם של תלמידים בני כל הדתות להיות חופשיים מהפליה. למרות אמירות רשמיות אלו, אירועים שונים של רדיפה על רקע דתי והנצחה של סטראוטיפים שליליים, כלפי מוסלמים בעיקר, המשיכו להתרחש. חוסר הסובלנות לגיוון הדתי בארצות הברית (Zakaria, 2004) הציב אתגר בפני מורים שבחרו כן ללמד בכיתה על סובלנות, ולהסביר שמי שביצעו את הפיגועים ב־11 בספטמבר מייצגים זרם קיצוני בקרב האוכלוסייה המוסלמית ברחבי העולם, ואינם מייצגים בהכרח אזרחים אמריקאים מוסלמים (Alavi, 2001; Seikaly, 2001; Verma, 2005). אתגר זה הביא עימו גם מתקפה על אותם מורים, כפי שיוצג בהמשך.

צוותי חינוך תחת מתקפה

גילויי החשדנות, ההסתה והגזענות לא פסחו גם על מורים ומורות שביטאו בכיתה עמדות מורכבות כלפי המלחמה המתמשכת בעיראק וכלפי גילויי הגזענות. עמדות מסוג זה זכו לא פעם זכו לגינוי, במיוחד בבתי ספר שבהם הן לא תאמו את עמדות הקהילה הסובבת או ההנהלה (Westheimer, 2006). במקרים שדווחו, לחץ של הקהילה או של ארגונים שונים אף הביא לפיטורים של מורים על רקע זה. כך למשל, בשנת 2003, במחוז מונרו שבמדינת אינדיאנה פוטרה מורה לאחר שסיפרה לתלמידיה כי כאשר עברה ליד צעדה שנערכה בעיר בלומינגטון צפרה בצופר מכוניתה כדי לבטא את תמיכתה במפגינים למען השלום ונגד המשך המלחמה בעיראק.³¹ בבית ספר בברמינגהם שבמדינת אלבמה פוטרה עוזרת הוראה מוסלמית לאחר שהתנגדה לכך שתלמידיה בני ה־11-12 יצפו בסרטון המראה אנשים שקפצו אל מותם ממגדלי התאומים, בטענה שהסרטון אינו מתאים לגילם. אומנם נמצא כי סרטונים גרפיים מהאסון שימשו אמצעי פופולרי בהוראה של אירועי 11 בספטמבר והמלחמה בטרור (Stoddard et al., 2011), אך המורה שפוטרה סירבה להיכנס לחשבון היוטיוב האישי שלה כדי לעקוף את אזהרת הצפייה המגבילה את גיל הצופה. בשל היותה מוסלמית, סירוב זה נתפס כהזדהות עקיפה עם הפיגוע (Perraudin, 2017).

מקרים אלה ואחרים נתפסים במחקר כאבן דרך בתופעת הצנזורה העצמית של מורים בכיתות, בעיקר על רקע המלחמה שיזמה ארצות הברית בעיראק בעקבות פיגועי 11 בספטמבר. ההתנגשות בין הרקע הדתי של המורים (במיוחד במקרה של מורים מוסלמים) והאמונות הפוליטיות שלהם לבין המסרים הדומיננטיים בחברה ובקהילה שפעלו בה הובילה מורים רבים להימנע מלהביע עמדות פוליטיות בכיתה. הימנעות זו הפכה לפרקטיקה נפוצה בקרב מורים בחינוך הציבורי בארצות הברית (Journell, 11a, 11b). בניסיון לעזור לצוותי ההוראה לקיים דיונים בנושאים טעונים רגשית או שנויים במחלוקת, מרכזי מחקר שונים החלו לעסוק בנושאים אלו במישרין. למשל, המרכז למחקר על למידה והוראה של אוניברסיטת משיגן (CRLT) ניסח מסמך קווים מנחים, ואלה אומצו על ידי מחנכים ומרצים ברחבי ארצות הברית. ההנחיות במסמך זה עוסקות במבנה ובמסגרת של קיום דיון, במיומנויות של דיאלוג, ובציפיות מהמורה כמוביל הדיון.³² חוקרים ואנשי חינוך נוספים החלו לעסוק בהיבטים אלו כדי לתת למורים כלים להתמודד עם האתגר של עצם הניהול של דיונים מורכבים בכיתה על אירועי 11 בספטמבר ועל השלכותיהם על החברה האמריקאית. חלק מן החוקרים עשו זאת כבר בשנים הראשונות שלאחר הפיגוע (Casey, 2003; Lieberman, 2003; Joseph & Duss, 2009).

החלק הבא עוסק בבחינת המסרים, ההנחיות וחומרי הלימוד שהעביר משרד החינוך בישראל מאז 7 באוקטובר, וסוקר את קווי הדמיון שניתן למפות בעת הזאת. הדגש הוא על המסרים הערכיים והחינוכיים התומכים בקיומה של חברה דמוקרטית, באפשרות לחיים משותפים במדינת ישראל, ובשאיפה לשלום עם שכנותיה. מעבר לכך שדיונים בנושאים אלו נדחקים לא פעם לשוליים לטובת מה שנתפס דחוף יותר – הישגים למשל, המסרים הנוגעים בנושאים שבליבת המחלוקת בחברה הישראלית נתפסים נפיצים במיוחד. בהקשר הזה, המלחמה חידדה והחמירה את הקיטוב לנוכח המאבק הציבורי על הנרטיב של המלחמה ועל השלכותיה.

ההשוואה לארצות הברית לאחר אסון התאומים מזמינה לבחון עד כמה המודעות ללקחים מארצות הברית וההיכרות עימם באות לידי ביטוי בישראל, המצויה עדיין במלחמה. חלק זה יבקש להעלות שאלות בדבר לקחים אלו, בעיקר באשר לדגשים שראוי שאנשי ונשות חינוך יביאו בחשבון בהתמודדות שלהם עם תיווך המציאות הישראלית הנוכחית, דווקא עקב התמשכות המלחמה והאתגרים הביטחוניים והחברתיים שהיא מביאה עימה.

חלק שני: 7 באוקטובר ומלחמת חרבות ברזל - סוגיות ערכיות וחינוכיות

מי נהיה כשנקום מן האפר ונחזור אל חיינו, ונבין בבשרנו את כאב המשפט הפשוט שכתב חיים גורי במלחמת העצמאות, "מה רבים שאינם כבר בינינו". מי נהיה, אילו בני אדם נהיה אחרי הימים האלה, אחרי שראינו את מה שראינו. מאיפה אפשר להתחיל מחדש אחרי ההרס והאובדן של כל כך הרבה דברים שהאמנו בהם, שבטחנו בהם? [...]

המלחמה שנכפתה [על ישראל] חוקקת בתודעתה את הסטראוטיפים והדעות הקדומות הקיצוניות והשונאות ביותר שמכתיבות – ועוד יכתבו ויעמיקו – את תווי הזהות הישראלית. הזהות שכוללת מעתה גם את הטראומה של אוקטובר 23, את אופי הפוליטיקה והמדיניות של ישראל. את הקיטוב, את הקרע הפנימי (גרוסמן, 2023).

הסופר דוד גרוסמן שואל, חמישה ימים לאחר אסון 7 באוקטובר, "מי נהיה אחרי שנקום מהאפר". באותה נקודת זמן הפרטים המזעזעים על השבת השחורה עדיין לא היו ידועים במלואם, אבל התמונות והדיווחים הרשמיים והלא רשמיים החלו לזרום ברשתות החברתיות ובאמצעי התקשורת. כל אלה התווספו למה שסלבוי ז'יז'ק (2008), שצוטט בתחילת סקירה זו, קורא "ההשפעה הסימבולית" של האירועים, והם חלק מתהליך חברתי ותרבותי שבו מסרים וערכים מתעצבים במישרין ובעקיפין במרחב הציבורי. גם כשתהליך זה, בוודאי בשלב הראשוני שלו, הוא ספונטני לכאורה ועדיין אינו מתוכנן, הוא נשען על הנחות המוצא שהחברה והיחידים החיים בה מביאים עימם אל השיח ביחס למציאות שהם מכירים ושבתוכה התרחש האסון. ז'יז'ק מונה את שני ה"סיפורים" העיקריים שצמחו אחרי 11 בספטמבר "נרטיבים ריקים": "הנרטיב האמריקאי הפטריוטי – סיפורה של התמימות הנצורה, אותו גל גאוה פטריוטית" (ז'יז'ק, 2008, 58); מנגד, את "תגובתם של השמאלנים האירופאים, אבל גם של השמאלנים האמריקאים", השמחה לאיד על שארצות הברית קיבלה את מה שהגיע לה, "את מה שעשתה במשך עשרות שנים לאחרים", הוא מונה "לא פחות משערורייתית" (ז'יז'ק, 2008, 60). במידה רבה, האבחנה הזו משקפת גם את השיח הציבורי בישראל המתייחס לשני סיפורים דומים במהותם: הנרטיב הלאומי, הפטריוטי באופיו, המצדיק כל פעולה של ישראל ללא קשר להשלכותיה על יחידים וקבוצות שונות (למשל, פלסטינים בעזה, אזרחים ישראלים ותושבים פלסטינים

ביהודה ושומרון, וכלל מי שאינם מסכימים עם מדיניות הממשלה בישראל ומחוצה לה) (זונפלד, 2024); והיחס למאבק של ארגונים רדיקליים באירופה ובעיקר בארצות הברית נגד ישראל, תוך התעלמות מפעולות הטרור של חמאס כלפי ישראל ב-7 באוקטובר ואף הכחשה שלהן, וכן התעלמות מן הדיכוי של ארגון החמאס את תושבי עזה לאורך השנים (רום, 2023). "הנרטיב הריק" נשען אפוא על סמלים, על סימני קריאה ועל טענות נעדרות הקשר ומורכבות, וגם על חוסר רצון להתמודד עם הדיון בהן. כך, למשל, סבור ז'יז'ק כי "הדבר הגרוע ביותר שאפשר לעשות לאירועי 11 בספטמבר הוא לרומםם לדרגת רוע אבסולוטי, למעמד של ריק שאינו ניתן להסבר וגם לא ניתן לקיים עליו שום דיאלקטיקה" (ז'יז'ק, 2008, 148).

גרוסמן שואל "מי נהיה כשנקום מן האפר?" מי נהיה לנוכח המציאות שבה ביום אחד "1,200 הרוגים, 2,900 פצועים, מאות חטופים ושבייים. כל אדם שניצל הוא סיפור של נס. של תושייה ואומץ. אינספור נסים, אינספור מעשי גבורה והקרבה של חיילים ואזרחים [...] סיוט, סיוט שאין כמוהו. שאין מילים לתארו. שהמילים אינן מכילות אותו" (גרוסמן, 2023, 13 באוקטובר). השנה שחלפה מאז שבת 7 באוקטובר הוסיפה עוד רגעים קשים שהמילים אינן יכולות להכילם: מאות לוחמים שנהרגו בקרבות, אלפי פצועים והלומי קרב, חבל ארץ צפוני נטוש מתושבים שנתון היה במשך חודשים ארוכים להפגזות בלתי פוסקות של חיזבאללה, חטופים שנרצחו לאחר חודשים רבים בשבי, העמקה של המחלוקת בדבר ניהול המלחמה והמחירים שהיא גובה מן החברה הישראלית ומתושבי עזה, הנטל על משרתי המילואים ועל משפחותיהם, חוק הגיוס, וגם המשך החקיקה המקדמת את השינויים במערכת המשפט שביקש השר יריב לוין לבצע לפני המלחמה. על רקע זה, המחלוקת היא גם על תהליכי הנצחה והזיכרון של המלחמה המתמשכת, היחס אל המשפחות השכולות, אל משפחות החטופים וגם אל ארגוני המחאה, שחזרו אל הרחובות בקריאה לקביעת מועד בחירות מידי – ומולם מתייצבים מי שמתנגדים למחאה בעת הזו ומבקשים להפריד את הדרישה לבחירות וההתנגדות לממשלה מסוגיית השבת החטופים.

מערכת החינוך, כמו מערכות המדינה האחרות, נדרשה להתמודד עם המציאות החדשה. חוזר מנכ"ל ינואר 2019 – **נוהלי שעת חירום במערכת החינוך**³³ – מסדיר את ההיערכות

33 משרד החינוך, מאגר חוזרי מנכ"ל, כ"ו בטבת תשע"ט, 3 בינואר 2019, **נוהלי שעת חירום במערכת החינוך**.

הנדרשת במצבי חירום, אך המענים שנדרשו ב־7 באוקטובר 2023 היו אחרים ומיידיים, ובעיקר לא צפויים. חוסר זה בא לידי ביטוי בשבועות הראשונים – בדרום ובהמשך גם בצפון – בבבלול הרב, בהיעדר הנתונים (מי פונה ולאן) ובארגון כוח האדם הנדרש. התמשכות המלחמה הוסיפה עוד אתגרים, במיוחד בכל הקשור להשלכותיה על מערכת החינוך: נשירה סמויה של תלמידים – בעיקר במרכזי המפונים, מחסור במורים, פערי ידע ועוד (וייסבלאי, 2023).

בבתי ספר שאינם ממוקמים באזורים של מעגלי הפגיעה הראשונים והמתמשכים, הלימודים חזרו לשגרה בהתאם לתוכניות הלימודים. השאלה כיצד לעסוק באירועים בכיתות עלתה כבר בהתחלה, בעיקר מתוך הצורך להתמודד עם מעגלי הטראומה והפגיעה. שאלות טיפוליות ורגשיות נוגעות בהכרח גם במסרים חינוכיים וערכיים שיש לחנך לאורם בתקופה זו, גם אם בהקשר זה אינן עומדות במוקד. בעוד בכל הקשור לטיפול בהיבטים הרגשיים קיימת הסכמה רחבה בקרב קובעי מדיניות החינוך, הרי אין בהכרח הסכמה בכל הקשור לתוכנם של המסרים החברתיים והערכיים שיש לעסוק בהם במציאות זו. אומנם האתגרים החינוכיים, המקצועיים והאישיים שמסרים אלה יכולים להציב בפני אנשי החינוך אינם חדשים (ברון והופמן, 2023), אך המחלוקת עליהם החריפה עוד יותר בתקופת המלחמה.

במציאות הנוכחית, הדיון בשאלות ערכיות וחברתיות המחזקות ערכים דמוקרטיים ומחויבות אליהם, ובכלל הדיון בנושאים חברתיים מורכבים, עלולים להישאר ברמה בסיסית מאוד, מתוך חשש של צוותי החינוך להיכנס לסוגיות שהן מורכבות פוליטית, ומתוך דאגה למעמדם המקצועי והאישי. במצב כזה, בחסות המלחמה עלולות להתקבע נורמות ערכיות שראוי היה שלא יתקבעו בחברה דמוקרטית, דוגמת דה־הומניזציה של האחר ושל האויב, גזענות ופגיעה בחופש הביטוי ובחופש ההפגנה. חלק זה מבקש להתבונן בתהליך עיצוב המסרים הערכיים והחברתיים שהחברה הישראלית משלבת בשיח הציבורי כפי שהוא בא לידי ביטוי במערכת החינוך הישראלית בעת הזו, ולחשוב עליהם לנוכח התובנות שנאספו במהלך השנים שעברו מאז אירועי 11 בספטמבר. הדיון בפעילות החינוכית, בעקבות דבריו של צבי לם בפתיחת הסקירה, מזמין להפנות את תשומת הלב לכך ששאלת תפקידם של החינוך ושל מערכת החינוך בעת מלחמה אינה מתמקדת רק בהתמודדות בהווה עם מתן המענים הדחופים למציאות שיצרה המלחמה. על שאלה זו להתמקד גם באופן שבו מערכת החינוך תוכל לסייע בהתמודדות עם שיקום ותיקון החברה בשנים שלאחר המלחמה, במיוחד בכל הקשור לערכים דמוקרטיים

וללכידות החברתית של כל הקבוצות בחברה הישראלית המשוטעת. אומנם שחיקת התשתית הערכית המשותפת לכלל אזרחי מדינת ישראל והאופן שבו היא באה לידי ביטוי במערכת החינוך (הופמן, בהכנה) אינה חדשה, ונידונה במחקרים רבים (אלוני, 2013; כהן, 2016; טסלר, 2020; הופמן וברון, 2023). אלא שמציאות של מלחמה מתמשכת מגבירה עוד יותר את דחיפות העיסוק בהיבטים אלו מתוך מבט צופה עתיד ליום שלאחריה, לכשיגיע.

א. ההתלכדות הלאומית והחברתית: "ביחד ננצח"

הסיסמה המתלווה למציאות בישראל, "ביחד ננצח", השתגרה מאז תחילת המלחמה במהירות בכל מרחבי החיים: מסמכי הממשלה, פרסומות, גופי תקשורת, ארגוני חברה אזרחית, בנייני משרדים, פעילות מסחרית ואביזרי אופנה. השימוש בה חצה כמעט כל סוג של מדיה, עשייה ופעולה. אחת התופעות הבולטות בשבועות הראשונים לאחר 7 באוקטובר הייתה התגייסות של רבים מאוד מאזרחי ישראל, מכל קבוצות החברה, למאמץ המלחמתי: סיוע למפונים ולפצועים, תרומות דם, היערכות לקנייה ולתרומה של ציוד למרכזי המפונים השונים, ללוחמים ועוד. במובן זה, ביטויים אלה של התגייסות אזרחית מרשימה חיזקו את תחושת ה"ביחד", ובעיקר את ההתלכדות של כולם אל מול האסון שהתרחש, ואת האפשרות להתעלות מעל מחלוקות "היום שלפני" כדי להתמודד עם "היום שאחרי", לכשיגיע. אבי שגיא (2024) מציין כי "ביטוי זה [ביחד ננצח] משרטט בבהירות את טיבה של האחדות כפונקציונלית; האחדות אינה תכלית עצמאית, אלא אמצעי לניצחון. עיקר הכובד בסיסמה 'ביחד ננצח', מועתק מהביטוי 'ביחד' אל הביטוי 'ננצח'" (שגיא, 2024).

נקודה זו באה לידי ביטוי במסמכים ובנאומים הרשמיים של נציגי ציבור, ובהם גם בדבריו של ראש הממשלה בנימין נתניהו, הנוהג לעשות שימוש רב בצמד מילים זה במדיות השונות באופן המדגיש את חשיבותו של ה"ביחד" כתנאי או כבסיס לניצחון. כך למשל, כשלושה שבועות לאחר 7 באוקטובר, פרסם ראש הממשלה איגרת מטעמו לחיילים ולמפקדים במלחמת חרבות ברזל, וכתב בה כי "יסוד קיומו של עם ישראל בן אלפי השנים הוא המאבק המתמיד על חיינו וחירותנו. מאז ומעולם נאבקנו באויבים מרים, שקמו עלינו לכלותנו. כשאנו מצוידיים בעוז רוח ובצדקת הדרך, עמדנו בנחישות מול מבקשי

נפשנו"³⁴. הדגשת הניצחון המבוסס על ההתלכדות הלאומית אל מול החמאס היא עוד חוליה בשרשרת הגבורה והמאבק היהודי לדורותיו: "המאבק הנוכחי במרצחי 'חמאס' הוא פרק נוסף בסיפור העמידה הלאומית לדורותיה". בד בבד זהו גם מאבק אוניברסלי במהותו, שכן על פי דבריו של ראש הממשלה, "זוהי מלחמת בני האור בבני החושך. לא נרפה משליחותנו עד שהאור יכריע את החושך – הטוב יביס את הרוע הקיצוני שמאיים עלינו ועל העולם כולו". היבטים אלו באים לידי ביטוי לא רק בדברי ראש הממשלה, אלא גם בטורי דעה, בהתבטאויות של אישי ציבור וקובעי דעה, ובסקרי דעת קהל שנערכו במהלך השנה האחרונה במכון הישראלי לדמוקרטיה ובמרכזים נוספים.

משוואה זו, המציבה את הטוב המוחלט אל מול הרוע המוחלט, מזכירה את נאומו של הנשיא בוש בקונגרס מיד לאחר אירועי 11 בספטמבר, ובו נקבעו גבולות השיח הציבורי על הפיגוע. "ביחד ננצח" מחזיק בתוכו גם את הנחישות לחתירה לניצחון לאור הצדק המוחלט ולאור ההיסטוריה היהודית והישראלית, וגם את ההתלכדות סביב מסר זה ואת המאמצים להשגת ההבטחה הגלומה בו. כך למשל, בדוח מיוחד שהוציאו חוקרי המכון למחקרי ביטחון לאומי (INSS) בינואר 2024 בנושא שאלת הניצחון הם מדגישים:

הסנטימנט הציבורי הרווח מיד עם הכרזתה של המלחמה היה [ה]ציפייה [ה]ברורה כי צה"ל ינצח במערכה ויכריע את חמאס. סנטימנט זה בא לידי ביטוי בשיח ובקמפיין "אנחנו ננצח", שהושק באופן לא פורמאלי לצד קמפיין לכידות שנשא את הסיסמה "יחד ננצח", וחיבר בין ציפייה ברורה לניצחון חד-משמעי לבין רצון להשתקם דרכו לאחר הקרע החברתי הקשה לאורך כל שנת 2023. תפיסה זו השתקפה בתוצאות הסקרים שבוצעו למן השבוע הראשון במלחמה, המלמדים על אקלים כללי שלפיו "צה"ל ינצח" (שלח ואח', 2024).

אם כן, הניצחון הוא התכלית, והלכידות החברתית היא האמצעי להגיע אליו. אך ככל שהזמן עבר, ו"הניצחון המוחלט"³⁵ בושש לבוא, והמחלוקות שנדמה היה שהונחו בצד כחלק מההתלכדות הלאומית והאויב החיצוני רק הלכו והתגברו, הצורך בקריאה לאחדות

34 איגרת ראש הממשלה לחיילינו ולמפקדינו במלחמת חרבות ברזל, 3 בנובמבר 2023, דוברות משרד ראש הממשלה, אתר משרד ראש הממשלה.

35 בנימין נתניהו טבע את ה"ניצחון המוחלט" כיעד המלחמה בדרום בינואר 2024, ומאז חזר על כך פעמים רבות. ראו ראש הממשלה נתניהו לחניכי קורס מ"פ: "הציפייה העיקרית שלי היא ניצחון מוחלט – אין תחליף לניצחון". סרטון בערוץ "IsraelIPM", יוטיוב.

הלך וגבר. דוגמאות אלו הן רק תמצית מהלכי הרוח הרווחים בחברה הישראלית וראוי לעסוק בהם בהרחבה, אך לא כאן המקום לעשות זאת. עם זאת, הלכי רוח אלה הם גם חלק ממערכת החינוך, שהיא גם מרחב המשקף את החברה על כל היבטיה. ולכן, תהליכי מאקרו־חברתיים, תרבותיים ופוליטיים משפיעים בהכרח על האופן שבו משרד החינוך ומורים רבים מבינים ומפרשים את המציאות ופועלים בתוכה.

על רקע זה אושר בכנסת ב־4 ביוני 2024 חוק יום האחדות, שחקיקתו מעגנת את יוזמתן של שלוש אימותיהם של הנערים גיל־עד שער, נפתלי פרנקל ואיל יפרח זכרם לברכה, שחטיפתם ורציחתם ב־2014 הובילה למבצע צוק איתן. יום זה צוין במשך כעשור במערכת החינוך והיו לו מגוון ביטויים פדגוגיים, אך הוא לא היה מעוגן בחוק.³⁶ כעת, בדברי ההסבר נאמר כי הוחלט "לקבוע יום ציון לנושא האחדות, הלכידות החברתית והערבות ההדדית, בחברה הישראלית ובעם היהודי בתפוצות, ולעודד פעולות אשר יקדמו ערכים אלה, מתוך אמונה בחשיבות קבלת האחר ובכוחם של עם וחברה מאוחדים לחיזוק החוסן הלאומי וליצירת בסיס איתן וראוי לדורות הבאים".³⁷ חקיקת החוק בימי המלחמה מחזקת את המסרים המובלעים באמירה "ביחד ננצח", כפי שביטא זאת שר החינוך יואב קיש בדבריו במליאת הכנסת בעת החקיקה: "אנו חייבים להיות ביחד ולהיות מאוחדים. ביחד ננצח זו לא סיסמה, זו אמת לאמתיה".³⁸ מערכת החינוך היא מהמקומות הראשונים שבהם מטרה זו באה לידי ביטוי מבחינת ההנחיות והמתווים השונים של הלמידה בזמן מלחמה.

אם כן, נקודת המוצא לשאיפה לאחדות בין הקהילות, הקבוצות והזהויות המגוונות המרכיבות את החברה בישראל מקבלת ביטוי בדבריו של שר החינוך באמצעות האמירה "ביחד ננצח". היא מדגישה את חשיבות האחדות לשם ניצחון והכרעת האויב, ובכך מגדילה את הפער בין מטרת האחדות לבין הדרך שבה היא עלולה להתפרש על ידי הציבור בכלל, ועל ידי מערכת החינוך בפרט. פער זה מתרחב ביתר שאת לנוכח הקיטוב הקיים בפועל

36 היוזמה לעגן את היום בחקיקה עלתה כבר לפני המלחמה, לנוכח המחאה הנרחבת נגד מהלכי הממשלה בנושא מערכת המשפט מאז ינואר 2023. הצעת החוק הוגשה על ידי חבר הכנסת חילי טרופר ממפלגת המחנה הממלכתי כבר בפברואר 2023, לנוכח המחלוקות והעמקת הקיטוב. לאחר אישורה בקריאה טרומית, הצעת החוק נתמכה על ידי הממשלה והוגשה שוב לדין ביולי 2023 על ידי שר החינוך יואב קיש, עם חבר הכנסת חילי טרופר ועם חבר הכנסת אברהם בצלאל, שהגיש הצעת חוק פרטית בנושא מוקדם יותר.

37 **חוק יום האחדות, תשפ"ד-2024**, נוסח עדכני, 9 ביוני 2024, אתר נבו.

38 דברי שר החינוך יואב קיש במליאת הכנסת, 4 ביוני 2024, **אושר סופית: יום אחדות לאומי לקידום הלכידות בחברה הישראלית ובעם היהודי**, אתר הכנסת.

בחברה בישראל בשנים האחרונות, והתגבר מאוד בעקבות המלחמה. לפיכך, לעיתוי של חקיקת יום האחדות נוצקה משמעות נוספת בעקבות שבעה באוקטובר, אולם למשמעות החיובית של מסר האחדות והלכידות החברתית יכולים להתלוות גם מסרים שאינם עולים בקנה אחד עם האחדות כערך. התייחס לכך בדבריו יו"ר ועדת החינוך של הכנסת, חבר הכנסת יוסף טייב, בדיון על הצעת החוק: "ההתעסקות בהצעת חוק האחדות החלה לפני שבעה באוקטובר. אחדות לא תבוא בכוח. אחדות צריכה להיות 365 יום בשנה אבל יום אחד לפחות נזכיר לעצמנו שעם אחד אנחנו, למרות חילוקי הדעות. לחיות אחד עם השני ולא אחד לצד השני".³⁹ אלבום והרטמן מציינים כי "צל המלחמה דורש מאיתנו אחדות, אבל הקריאה לאחדות לא תתרום לפתרון הסוגיות העומדות בפנינו. הלואי שנדע לטפל במחלוקות שעוד יחזרו. אפילו שהן מקטבות" (אלבום והרטמן, 2023). כלומר, עצם הקריאה לאחדות והחזרה על הצורך ש"ביחד ננצח" אין משמעם דיון ושיח על מה שכוללת אחדות זו, מה נדרש עבודה, וכיצד מנהלים את המחלוקות העומדות בדרך אליה. דיון זה כמעט שאינו בא לידי ביטוי במערכת החינוך, שיכולה הייתה להיות זירה חשובה ומרכזית ליצירת השיח הזה. הוא נמצא בשוליים מבחינת המסרים והערכים הכלולים בחומרי הלימוד, כפי שיוצג בחלק הבא.⁴⁰

ב. הזירות החינוכיות

מסרים מרכזיים: ניצחון, גבורה ותקומה

"ביחד ננצח"

בשבועות הראשונים של המלחמה מערכת החינוך פעלה בשלושה היבטים מרכזיים, שהיו מכוונים כולם למתן מענים דחופים למציאות שמשדר החינוך (כמו משרדי ממשלה אחרים בתחומים שלהם) לא היה ערוך לה: ההיבט הראשון היה התמודדות עם הטראומה וההשפעות הנפשיות של אירועי 7 באוקטובר, בעיקר במעגלי הפגיעה הראשוניים: נפגעים ישירים וניצולים, קרבה לנפגעים וטראומה. התמודדות זו נדרשה גם במעגלי

39 חדשות הכנסת, 20 במאי 2024, [ועדת החינוך דנה בהצעת חוק יום הציון לנושא האחדות](#), אתר הכנסת.

40 יחידת לימוד מקוונת בנושא: שותפות ואחדות, מינהל חברה ונוער, אגף תכנים, תוכניות, הכשרה והשתלמויות. אתר משרד החינוך.

פגיעה והשפעה נוספים, דוגמת משרתי המילואים ומשפחותיהם בקרב צוותי הוראה, והתמודדות עם גילויי פחד וחרדה בקרב אוכלוסיית התלמידים והמורים בכלל הארץ. ההיבט השני היה לוגיסטי-ארגוני, ונגע בכל הקשור בהתמודדות עם פינוי האוכלוסיות בדרום ובצפון לבתי מלון או ליישובים במרכז הארץ, ובמתן מענים חינוכיים במקומות אלו – הן מבחינת מרחבי למידה הן מבחינת כוח אדם. ההיבט השלישי היה השבת מערכת החינוך בכללותה לפעילות תקינה ככל האפשר, בוודאי במקומות שלא הוגדרו אזורי מלחמה או אזורים תחת איום מתמשך. זאת מתוך הבנה כי שמירה מרבית על שגרת הלימודים בעת מלחמה היא חלק מהשמירה על החוסן הלאומי, והיא נדרשת כדי להתמודד עם מחירי המלחמה המתמשכים.

הצורך לשמור על חוסן לאומי בא לידי ביטוי בהיבטים הרגשיים ובתגבור צוותי הטיפול וההכשרות למורים, אבל גם בהקשר של המסרים החברתיים והערכיים שיש להדגיש בעשייה החינוכית: בהוראת מקצועות הלימוד, ובקיומן של פעילויות חברתיות וערכיות. כך, למן הרגע הראשון, נושא האחדות, באמצעות הסיסמה "ביחד ננצח", קיבל מקום מרכזי מאוד בחומרי הלימוד, בהנחיות ואף במסמכים הרשמיים באתר משרד החינוך.⁴¹ סיסמה זו נעשתה נפוצה מאוד גם במוסדות החינוך: באתרי האינטרנט, על קירות הכיתות ובמרחב הציבורי בבתי הספר. גם במערכת החינוך, הקשר שבין מושגי האחדות ("ביחד") לבין נושא התקומה ("ננצח") נעשה במהרה חלק בלתי נפרד מפסקול המסרים החינוכיים במסמכים הרשמיים, ובהדרגה התחדד: ההתלכדות סביב צדקת הדרך (המלחמה הצודקת) תוביל לאחדות, ורק היא תאפשר את "הניצחון המוחלט" שיביא לתקומה ולתקווה. שלושת הרכיבים הללו נוכחים בצורה כזו או אחרת במגוון מסמכים רשמיים (איגרות והודעות דוברות), בחומרי הלימוד שהוכנו בתקופה זו ובעיצוב תהליכי ההנצחה והזיכרון, כפי שיוצג בהמשך.

כך למשל, במלאת חודש למלחמה ציינה מערכת החינוך ציינה את יום 7 באוקטובר 2023, ובהודעת דוברות המשרד נכתב כי "בהחלטה משותפת של שר החינוך, משרד החינוך, הנהגת ההורים ומועצת הנוער הארצית [...] מערכת החינוך תעביר מסר של צמיחה, תקווה ואמונה ביכולתה של החברה הישראלית לאסוף את השברים, לקום מהאסון,

להצמיח כוחות מחודשים, להשתקם ולשקם".⁴² מסר הצמיחה מן המשבר וההתמודדות עימו הוא חשוב מאוד, אבל הוא מקושר בעיקר להתלכדות החברתית הנדרשת לשם כך. ההנחיות הרשמיות של המשרד, למשל, מדגימות את תפיסת המלחמה כהזדמנות ללכידות ולאחדות: בפרסום על משלחת של שרי חינוך מגרמניה שהגיעה בדצמבר 2023 בהזמנת שר החינוך יואב קיש לסייר ביישובי עוטף עזה הסביר השר כי "לביקורם של שרי החינוך במדינת ישראל בעת הזו יש משמעות עצומה, שעה שבמוסדות חינוך מובילים ברחבי העולם מתנהל קרב על התודעה העולמית. ביקורם מעביר מסר ברור של תמיכה במלחמתה הצודקת של מדינת ישראל נגד ארגון הטרור הרצחני החמאס".⁴³ כמוכן, המסר הברור נגד מעשי הטבח של ארגון החמאס אינו נתון לוויכוח. הוא חשוב במיוחד בתקופה שבה יש מי שמערערים על היקפם של מעשים אלה ואף מכחישים אותם,⁴⁴ והעברתו גם בבתי הספר היא הכרחית. כך, באיגרת מטעמו של שר החינוך לציון מאה ימים למלחמה נכתב: "מאה ימים שבהם אויבנו קמים עלינו לכלותנו, ואנו – נוכל להם".⁴⁵ זהו חלק ממסר חשוב של האמונה באפשרות להתגבר על האסון ולהשתקם. ברוח זו עודד משרד החינוך את בתי הספר ברחבי הארץ לשנות את הצלצול שלהם לשיר "לא תנצחו אותי", שכתבה נעמי שמר וביצע יהורם גאון, שהיה אף שותף ליוזמה. לדברי השר קיש, "בימים קשים אלו, ניגון השיר 'לא תנצחו אותי' אשר נכתב ובוצע על ידי אומנים גדולים, משקף את המורכבות שאנו חיים בה, נותן תקווה ושם דגש על אחדותנו כעם אחד. רק ביחד ננצח".⁴⁶ לצד חשיבותו של מסר זה, שאינה עומדת לדיון, חשובה גם השאלה מה עוד כולל התיווך של המלחמה והמציאות הישראלית, גם אם הוא מכיל סתירות. אבי שגיא מייחס לדיון זה ולסתירות שבו חשיבות רבה:

42 במלאת חודש למלחמה: מערכת החינוך מציינת את יום 7 באוקטובר 2023, הודעת דוברות, 6 בנובמבר 2023, אתר משרד החינוך.

43 דברי שר החינוך בביקור שרי החינוך של גרמניה ביישובי העוטף. משלחת של שרי חינוך מגרמניה הגיעו לסיור ביישובי העוטף, אתר יישובניק.

44 בהקשר זה הובאה לדיון מוקדם לוועדת החוקה, חוק ומשפט בכנסת, הצעת חוק איסור הכחשת טבח 7 באוקטובר, התשפ"ד-2023, אתר הכנסת; ראו גם אוסלנדר, 2024.

45 איגרת שר החינוך לצוותי החינוך במלאת מאה ימים למלחמה. נשלחה בדוא"ל ובהודעות SMS לכלל עובדי ההוראה בתאריך 11 בינואר 2024. האיגרת מצויה בידי החוקרות.

46 צלצול חדש בבתי הספר ברחבי הארץ: "לא תנצחו אותי", 19 בדצמבר 2023, לשכת העיהונות הממשלתי, אתר משרד ראש הממשלה.

[נוכחותן של הסתירות] מונעת את זרעי הפורענות שישנם, אם ישנם, בתוך רכיבי הזהות. היא מונעת את הפורענות לא משום שיש לה פתרון קסם לסתירות; אלא באמצעות החיים הממשיים עצמם. אנו פוגשים בזולתנו השונה, לומדים לקבלו ולהכילו. שיח זה הנוצר ממפגש, הוא המקום שבו צומחים יחסי החמלה והרגישות של כל אדם לזולתו (שגיא, 2024).

מסר זה הוא בעל חשיבות חינוכית רבה מאוד, והיעדרו בא לידי ביטוי בכל הקשור ליחס אל סוגיית החטופים והשבתם במסמכי המדיניות של משרד החינוך.

היחס לחטופים

בחודשים הראשונים למלחמה, השבת החטופים הייתה חלק בלתי נפרד מאותו ניצחון מוחלט. באיגרות שהוציא שר החינוך הוגדר המאמץ להחזרתם חלק מהמאמץ הנדרש לקידום אחדות, וביטוי לערכי הערבות ההדדית והסולידריות. ערכים אלה באו לידי ביטוי בתחילת המלחמה בהתגייסות נרחבת של אזרחים מכל הקבוצות בחברה הישראלית. למען הקהילות המפונות, המשפחות השכולות ומשפחות החטופים, ולמען החיילים. באותה איגרת לציון מאה הימים הזכיר השר לאנשי החינוך:

בין החטופים מאותה שבת היו, ולצערנו עדיין יש, גם ילדים וילדות, תלמידים ותלמידות וכמובן – הורים, מורים, אנשי מערכת החינוך. אנו מברכים את השבים הביתה מן השבי, ופועלים במלוא הכוח להשבתם של 136 החטופים המוחזקים עדיין בידי המרצחים של חמאס, ובתוכם גם כפיר ואריאל ביבס הקטנים.

ביום ראשון נציין את היום המאה לחטיפתם. אין לי ספק שכל אחד ואחת מכם ימצא את הדרך לציון את היום הזה בכיתות ובבתי הספר, תלמידי כל גיל ויכולותיהם הרגשיות והלימודיות. כך אנו מחזקים את המחויבות שלנו לחטופים ואת ערך הערבות ההדדית שלאורה אנו מחנכים את ילדינו-תלמידינו, ושלאורה אנו פועלים בכל יום כדי להשיב את כולם הביתה (ההדגשה במקור).

בהדרגה, ככל שעבר הזמן והמחלוקת בנושא התגברה, ההצהרה על המחויבות של מדינת ישראל להשבתם של החטופים הלכה והצטמצמה במסגרת המסר "ביחד ננצח". אם באיגרת לציון מאה הימים הדגיש השר את "ערך הערבות ההדדית" ואת המאמצים

לפעול "בכל יום כדי להשיב את כולם הביתה", הרי בהמשך ערך זה והמחויבות להשבת החטופים טושטשו עד שנעלמו לגמרי. למעשה, הפעם האחרונה ששר החינוך התייחס באיגרותיו לנושא החטופים באופן ספציפי הייתה לקראת חג הפסח:

בכל דור ודור קמים עלינו לכלותינו. ממצרים העתיקה ועד פרס המודרנית, מפרעה והמן ועד סינוואר וחמינאי. הטבח בשבעה באוקטובר, המלחמה בעזה והתוקפנות של ציר הרשע האיראני ייכנסו לדפי ההיסטוריה היהודית כציון דרך משמעותי במאבק על חירותנו, על קיומנו ועל עתיד ילדינו ועמנו. אין לי ספק שיחד ננצח. והיא שעמדה לאבותינו ולנו. כפי שידענו לעמוד מול שונאינו בעבר, כך נדע לעמוד מולם בהווה ובעתיד. לא נשכח.

בזמן שכולנו נהיה מסובים בבגדי חג סביב שולחן הסדר הגדוש במאכלים ובכל טוב, 133 חטופים וחטופות נמצאים עדיין שם, מתחת לאדמה, רועדים ורעבים, מוקפים באויבים חורשי רעתם. השמחה לקראת החג מהולה בעצב עמוק לנוכח משפחות החטופים והמשפחות השכולות שישבו השנה סביב שולחן הסדר ללא יקיריהן. ההגדה מצווה עלינו לראות את עצמנו כאילו אנחנו מסובים יחד איתם, **כולנו תקווה שיצאו במהרה מחושך הגיהנום לאור החירות והעצמאות** (ההדגשה שלנו).⁴⁷

הקישור בין סיפור ההגדה והיציאה משעבוד לחירות לבין מצבם של 133 חטופים וחטופות ברצועת עזה מדבר בעד עצמו, והיה נוכח מאוד בשיח ובמרחב הציבוריים סביב החג. אך באפריל 2024 שר החינוך כבר לא ציין את המחויבות להשבתם לבתיהם, אלא בעיקר הביע תקווה ש"יצאו" במהרה וישונו לביתם, במנותק מכך שלסוגיה זו אחראים הממשלה וגורמי הביטחון, ושהיא קשורה במישרין לסדרי העדיפויות של הממשלה. מדד הקול הישראלי שנערך במכון הישראלי לדמוקרטיה באפריל 2024 מדגים את המחלוקת בתוך החברה היהודית בשאלה זו. במדד נשאלו המשיבים מה חשוב יותר, או מה משרת את האינטרס הלאומי הישראלי טוב יותר: עסקה להשבת החטופים, או פעולה ברפיח. אומנם בכלל המדגם, יותר ממחצית מהציבור היהודי חשב שעסקה להשבת החטופים היא חשובה יותר (56%), אך בפילוח של החברה היהודית, הפערים בין המחנות הפוליטיים

47 איגרת שר החינוך לאנשי החינוך לקראת חג הפסח תשפ"ד, 18 באפריל 2024, הועברה בדוא"ל לכלל עובדי ההוראה. עותק נמצא בידי החוקרות.

השונים הדגימו את עומק המחלוקת: רוב מוחלט בקרב מי שמגדירים עצמם מרכז (78%) ומי שמגדירים עצמם שמאל (92%) סברו כי השבת החטופים היא המשימה החשובה יותר, ואילו בקרב מי שמגדירים עצמם ימין, רק 37% הסכימו עם עמדה זו (הרמן ואח', 2024א).

במובן זה, הניסוח המרוחק יותר, שאינו מתייחס למחויבות המוסרית ול"ערך הערבות ההדדית", מבטא את העובדה שבמעשיה ובדבריה, באפריל הממשלה לא ראתה בהשבת החטופים את הדבר החשוב ביותר. יתרה מכך, גם בחזר המנכ"ל ששלח משרד החינוך למנהלי בתי הספר לקראת ציון יום השנה לטבח 7 באוקטובר לא נכללו החטופים ברשימת הנושאים שיש לעסוק בהם במהלך היום (משרד החינוך, 2024, 1 באוגוסט). בביקורת שמתח על חזר המנכ"ל לעיל כתב ליאור דטל בעיתון דה מרקר כי "משרד החינוך מעלים את החטופים מיום הזיכרון לטבח שבעה באוקטובר" (דטל, 2024, 21 בספטמבר). מיד עם פרסום הכתבה הוציאה דוברות המשרד הבהרה כי העיסוק בנושא החטופים הוא חלק בלתי נפרד מיום הזיכרון, בהתאמה לגיל התלמידים ולבשלותם הרגשית. ההודעה כוללת את מסמך ההנחיות מטעם שפ"י (שירות פסיכולוגי ייעוצי) לעיסוק בנושא. עוד ציינה הדוברות כי בהמשך יעלו לאתר המשרד חומרים נוספים המזמינים דיון בסוגיית החטופים.⁴⁸ התבוננות במגוון החומרים שיצאו עד כה מטעם משרד החינוך בתחום זה מלמדת כי מעבר לעיסוק ברגשות המתעוררים בהקשר של סוגיית החטופים (פחד, עצב, חרדה, חוסר ביטחון), עדיין חסרה ההעמקה בדיון הציבורי והפוליטי בנושא, למשל בהקשרים ההיסטוריים והחברתיים של סוגיית השבת שבויים וחטופים בזיכרון הקולקטיבי הישראלי לאורך השנים, ובמשמעויות המוסריות של המשך המצב הנוכחי: התרחקות מעסקה אפשרית ודיווחים על חטופים שהיו בחיים לאורך חודשים רבים ונרצחו על ידי החמאס בתקופה האחרונה, או שנהרגו במהלך הלחימה העצימה בעזה.

בסקר שערכנו באוגוסט 2024 נשאל הציבור הישראלי על מידת הסכמתו עם האמירה ולפיה המורים צריכים לנהל עם תלמידיהם דיון בנושא השבת החטופים ולבחון את החשיבות המוסרית של התביעה להשבתם בכל מחיר (הופמן וברון, 2024). 53% מהמשיבים בכלל המדגם (יהודים וערבים) חשבו שהמורים צריכים לעסוק בנושא זה. בחלוקה למחנות פוליטיים בחברה היהודית (על פי הגדרה עצמית) ניכר שוני מובהק

48 **ציון יום הזיכרון לאירועי השבעה באוקטובר במערכת החינוך**, 22 בספטמבר 2024, הודעת דוברות, אתר משרד החינוך.

ביחס לסוגיה: בקרב משיבים המגדירים עצמם בזיקה לימין, מידת ההסכמה (מסכימים מאוד ודי מסכימים) עם ההיגד היא נמוכה בהרבה (40%) מזו של משיבים המגדירים עצמם בזיקה למרכז (67%) ובזיקה לשמאל (77%).

שאלה זו, העוסקת בנושא הקונקרטי של הדיון בנושא השבת החטופים במסגרת בית הספר, היא דוגמה לאתגרים החינוכיים הנגזרים מהשיח הציבורי העכשווי סביב המלחמה בכלל, והעסקה להשבת החטופים בפרט. כך למשל, במדד הקול הישראלי של מרכז ויטרבי במכון הישראלי לדמוקרטיה שנערך בחודש יולי 2024 נמצא כי בהשוואה לנתונים שנמדדו חודש קודם לכן, חלה בקרב האוכלוסייה היהודית נסיגה מסוימת בתמיכה בשני סוגי המתווים בנושא החטופים (שחרור כולם תמורת סיום המלחמה; שחרור חלק מהחטופים תמורת הפסקה זמנית של הלחימה), ולצידה עלייה בשיעור "הלא יודעים" (הרמן ואח' 2024). הפערים שנמצאו בסקר על אודות הדיון בכיתה דומים לנתונים אלה, ומשקפים את המחלוקת בנושא במרחב הציבורי בכללותו. במובן מסוים, ככל שהמחלוקת בציבור הרחב גדלה וסוגיית השבת החטופים החלה להיות מזוהה עם צד פוליטי אחד, כך הצטמצם הדיון בנושא במערכת החינוך.

מה נלמד?

אחדותה של החברה הישראלית (כאמור, ללא קשר הכרחי להשבת החטופים) כתנאי לניצחון היא המסר המרכזי העובר כחוט השני בכל מסמכי המדיניות והאיגרות שהמשרד הפיץ מאז תחילת המלחמה. באיגרת לקראת חג הפסח הזכיר השר כי "התקופה המתגרת מציבה לפתחכם, אנשי חינוך יקרים, משימה לאומית הרת גורל. עוצמה של מדינה מבוססת לא רק על הכוח הצבאי שלה, אלא גם ובעיקר על הכוח הרוחני שבה. התמרון הקרקעי שואב את כוחו מהאחדות וחוזקת החברה הישראלית כולה"⁴⁹. אם כן, הכוח הצבאי נשען גם על הכוח הרוחני, וזה בא לידי ביטוי בחברה מאוחדת. החיבור בין שני כוחות אלו מתבטא בגילויי גבורה והקרבה של לוחמים ואזרחים מאז 7 באוקטובר. חיבור זה קשור גם לעובדה שבתי הספר בישראל (החינוך הממלכתי והממלכתי-דתי) הם מרחב להכנה של התלמידים והתלמידות גם לשירות הצבאי בצה"ל, כך שבמידה רבה הקישורים הללו הם ברורים מאליהם במערכת החינוך הישראלית (לוי, 2016; Hoffman, 2023). היבטים של תקומה וגבורה הפכו באופן מיידי למסרים מרכזיים,

49 איגרת שר החינוך לאנשי החינוך לקראת חג הפסח תשפ"ד, 18 באפריל 2023, הועברה בדוא"ל לכלל עובדי ההוראה. עותק נמצא בידו החוקרות.

והדגישו את האתגר שמערכת החינוך ביקשה לעמוד בו: התמודדות עם האבל והשכול בעת מלחמה מתמשכת, אבל גם עם הצורך לעצב את האופן שבו יש להבין את המלחמה. לפי לוינץ-גילאי (2024), "מצב קיצוני, דוגמת אויב משותף או טראומה משותפת, מהווה הזדמנות להתלכדות סביב הבעיה" (לוינץ-גילאי, 2024). ההתלכדות בנוסח זה מתעלמת ממורכבותה של המלחמה המתחוללת בישראל בעת הזו. במידה רבה, ההמלצות שנידונו בסקירות היומיות על בסיס המחקר בארצות הברית אינן באות לידי ביטוי במערכי השיעור של חודש התקומה והגבורה, בוודאי לא ההמלצה שלא להתעלם מדיון מעמיק סמוך להתרחשות עצמה (Bellows & Bodle, 2016).

מערכי השיעור של משרד החינוך – הן במקצועות הלימוד הן במסגרת החינוך הערכי-חברתי – עוסקים במסרים של פטריוטיות, אהבת הארץ והתמודדות עם אבל ושכול, כל אלה כבסיס לפיתוח חוסן נפשי וגם לאומי.⁵⁰ נושאים אלו הם חלק בלתי נפרד מתהליך ההתמודדות עם טראומה ואסון. בד בבד עם העיסוק בהם חשוב להתייחס גם להיבטים המורכבים יותר של האירועים, ובהשלכותיהם על תהליכי ההתמודדות והשיקום בטווח הקצר והארוך. אולם כמו מערכי השיעור שיצאו בארצות הברית, מרבית יחידות ההוראה אינן עוסקות במישרין במה שהוביל לאירועי 7 באוקטובר מעבר לזיהוי החמאס עם ציר הרשע, והן נמנעות מעיסוק בשאלות מורכבות בדבר מטרות המלחמה והמחלוקת על ניהולה. ככלל, תוכניות הלימודים בישראל, ובמיוחד אלה העוסקות במלחמה, נמנעות כמעט לחלוטין מדיון בהתפתחותו של הסכסוך הישראלי-פלסטיני ובהקשריו הגיאוגרפיים. אומנם למערכת החינוך יש תפקיד חשוב בפיתוח חוסן לאומי ובטיפוח, לצד הטמעת מסר ברור של התנגדות לטרור, אך יש לה תפקיד חשוב לא פחות בהקניית כלים ומיומנויות שיאפשרו לתלמידים להבין את הרגשות והתחושות שהמלחמה מעוררת בהם, ולפענח את המציאות הפוליטית שהם חיים בה. זאת כדי שהמסרים לא יישארו שטחיים מאוד, ללא הקשרי משמעות וללא הבנה של האתגרים החברתיים, הביטחוניים והדמוקרטיים הגלומים בהם.

את החלל החינוכי והפדגוגי הזה ממלאים ארגוני חברה אזרחית שהחלו לפתח ולהפיץ משאבי הוראה לאנשי ונשות החינוך העוסקים בהיבטים שונים של המלחמה. ארגונים אלה מותחים, למעשה, ביקורת גלויה וסמויה על מערכי השיעור וחומרי הלימוד של

50 ראו, למשל, משרד החינוך, פורטל עובדי הוראה, מרחב פדגוגי. שיעורי חוסן בשעת חירום, [אין לי ארץ אחרת, גם אם אדמתי בוערת](#), יחידת הוראה במקצוע אזרחות, [אתר משרד החינוך](#).

משרד החינוך מכיוונים שונים של המפה הפוליטית, ומפרסמים ומפיצים את חומרי הלימוד שלהם באתרים (של הארגון או העמותה), בקבוצות ווטסאפ ייעודיות וברשתות החברתיות. את המסרים המרכזיים שלאורם בנו הארגונים השונים את מערכי השיעור אפשר לחלק לשני סוגים:

סוג אחד הוא מערכי השיעור המדגישים חינוך לזכויות אדם, לדמוקרטיה ולשלום.⁵¹ המאפיין הבולט של מערכי שיעור אלה הוא העיסוק המוצהר בערכים דמוקרטיים ובחשיבה ביקורתית במסגרת השאלות שהמלחמה מניחה בפני החברה הישראלית; שאילת שאלות ועידוד לספקנות באשר לאמירות שונות, וקידום שיח מורכב של אנשי החינוך והתלמידים בניסיון לפענח את המציאות. דגש זה כמעט שאינו קיים בחומרי הלימוד של משרד החינוך. עוד הם מדגישים אחריות אזרחית וסולידריות, שגם להן יש היבטים פטריוטיים, מה שווסטהיימר מכנה "פטריוטיזם דמוקרטי": פטריוטיזם המחויב גם לערכים הדמוקרטיים העומדים בבסיסה של המדינה והחברה, ואינו רואה בהם איום או סתירה למחויבות זו (Westheimer, 2006).

הסוג השני הוא מערכי השיעור הממשיכים לכאורה את רוח המסרים של משרד החינוך, הן בתוכן הקיים בהם הן במה שנעדר מהם. מערכים אלו מרחיבים את המסרים בדבר האחדות, הלכידות והמחויבות לניצחון, ומדגישים את ערכי הגבורה והתקומה ביתר פירוט ונחרצות. עוד הם מבקשים להשלים ולהרחיב תכנים בנושאי ציונות, אהבת המולדת, צה"ל וצדקת הדרך.⁵²

יוזמות אלו בחברה האזרחית, משני צידי המפה הפוליטית, משקפות את אי הנחת מאופן העיסוק של משרד החינוך בנושא, ובעיקר את הטענה כי הוא נמנע מלהיכנס לפרטים ולמסרים ברורים ולא עמומים. לא במקרה, הן משקפות גם את התפיסות השונות של זרמי החינוך, ואת המתחים הרווחים בין מחנות פוליטיים שונים בחברה הישראלית. תפיסות אלה נותנות מענה שונה לשאלה מה חסר במסרים הללו ומה צריך לעשות כדי למלא אותם. כך או כך, הבחירה אם ובאילו מערכי שיעור להשתמש בכיתה נתונה בידי צוותי החינוך, ומחדדת את ההבנה שהמסרים הנלמדים ומועברים לתלמידים בדיונים בכיתה

51 למשל מערכי השיעור של "פרדס - המרכז לחינוך ערכי", ושל "המגדלור" - הפועלים לקידום החינוך הפוליטי לדמוקרטיה ליברלית.

52 למשל, מערכי השיעור של ארגון "זהות - איגוד המרכזים לזהות יהודית" (ראו גם קשת, 2024) ושל "חמ"ל מורים" - חינוך ממלכתי לאומי.

תלויים בהשקפות עולם אישיות, מגזריות ומוסדיות של בתי הספר וצוותי החינוך. היא מחדדת גם את שוליותה של הזירה הערכית המכוונת לערכים דמוקרטיים והומניסטיים שולית ברמה הממסדית, ואת היותה נתונה לא פעם תחת מתקפה. תהליכי עיצוב הזיכרון המתרחשים במקביל למלחמה, שסופה עדיין רחוק, מדגימים מתח זה.

הנצחה וזיכרון

כבר בחודש נובמבר 2023 החלה מערכת החינוך לעסוק בהנצחה ובעיצוב הזיכרון, לצד החזרה ללימודים ומתן המענים הנדרשים בטווח הקצר. אירועים ומועדים שונים התקיימו במערכת החינוך, חלקם על פי לוח השנה ואחרים שנוצרו לנוכח המציאות, למשל: במלאת חודש למלחמה צוין "יום אבל אזרחי", יום שבו בתי הספר העל-יסודיים (כיתות ז'-י"ב) קיימו טקסים, וכן נערכו שיחות ופעילויות לציון היום, בהתאם לגילאים השונים ולמגזרים השונים; בחודש נובמבר צוינו שני מועדים שאינם חדשים בלוח השנה, אך בשל הנסיבות קיבלו מקום מרכזי יותר ברמה המערכתית, ובוודאי יותר משנים קודמות: יום זכויות הילד הבינ-לאומי (20 בנובמבר 2023) הוקדש "למאמצים הלאומיים להשבת הילדים והילדות שנחטפו בידי ארגון הטרור חמאס, ביום שבת שבעה באוקטובר, במהלך מתקפת הטרור הרצחנית על מדינת ישראל"⁵³. בשעה 10:00 ביום זה שודר לילדים ולנוער בכל מוסדות הלימוד "השידור הגדול" שנושאו התקווה להשבת החטופים, ולאורך היום התנהל שיח רגשי-חברתי בנושא המלווה במערכי שיעור ובפעילויות בתחומי הדעת של המזכירות הפדגוגית, "ותן שיחזור שוב לביתנו"⁵⁴. המועד השני הוא יום ההוקרה לפצועי מערכות ישראל ונפגעי פעולות האיבה, החל בחודש נובמבר 2023. המועד נקבע בהחלטת ממשלה בקיץ 2014 לאחר מבצע צוק איתן, והפך בהמשך ליום ממלכתי רשמי במדינת ישראל.⁵⁵ מערכת החינוך ציינה יום זה בעיצומה של מלחמת חרבות ברזל, תחת הסיסמה "מרימים את הרוח".

יום ההוקרה מהווה הזדמנות חשובה למערכת החינוך לדון בערכים של

53 יום זכויות הילד הבינ-לאומי, 20 בנובמבר 2023, אתר משרד החינוך.

54 משרד החינוך, המזכירות הפדגוגית והמטה לחינוך אזרחי ולחיים משותפים, "ותן שיחזור שוב לביתנו": היום הבינ-לאומי לזכויות הילד תשפ"ד, בסימן הילדים הישראליים החטופים, המזכירות הפדגוגית והמטה לחינוך אזרחי ולחיים משותפים, אתר משרד החינוך. ראו טור דעה בנושא זה: הופמן, 2023.

55 אתר יום ההוקרה לנפגעי מערכות ישראל ופעולות האיבה.

אהבת הארץ, התמודדות, נחישות ומנהיגות [...] באמצעות התוודעות לסיפורים האישיים, והיכרות עם האנשים מאחורי הסיפורים, התלמידים שואבים השראה מגדלותם, מהקרבתם למען המדינה ומתעצמות הנפש המביאות אותם, גם לאחר הפציעה, לעמוד באתגרים, להתמודד עם משברים ולמצוא כוחות ומשאבים לצמיחה ולחזרה לשגרת חיים. גבורת החיילים והאזרחים הפצועים והעמידה היום-יומית בקושי ובאתגר מחזקים את העורך ואת החוסן החברתי ערכי של מדינת ישראל.⁵⁶

ביולי 2024 הונחה על שולחן הכנסת לדיון מוקדם הצעה לעגן את יום ההוקרה בחוק. בדברי ההסבר לחוק הובהר גם כי הבחירה במועד י"ז בכסלו אינה מקרית. זהו התאריך העברי של הכרזת האו"ם על הקמת בית לאומי בארץ ישראל (כ"ט בנובמבר). על פי דברי ההסבר, "יום זה הוא בסמוך לחג החנוכה, חג הגבורה, ובסמוך לפרשת השבוע 'וישלח', שבה מסופר על פצוה צה"ל הראשון, יעקב אבינו שנלחם בשרו של עשו, ויצא מן הקרב מנצח וצולע על ירכו".⁵⁷ הקישור למועד הכרזת האו"ם על סיום המנדט ועל הקמת שתי מדינות בארץ ישראל מדגים את עיצוב הזיכרון הקולקטיבי, המתרחק מההקשרים ההיסטוריים של האירועים ויוצק לתוכם משמעויות המחזקות את האינטרסים והצורך של מי שחיים בהווה (Zerubavel, 1995). הוקרה לפצועים ולנפגעים במערכות ישראל ופעולות האיבה היא מהלך טקטי חשוב ומרגש, אך יותר משהוא משמש הזדמנות לחשיבה על האופנים שבהם חברה שואפת שלום יכולה לצמצם את מספר הנפגעים, או לחלופין, כיצד נוהגת המדינה בפצועים ובנפגעים בשאר ימות השנה,⁵⁸ הוא מבקש לקיים טקסים שיעלו "על נס את ערכי מסירות הנפש והגבורה ובפעילויות [בבתי הספר] לעידוד הגיוס לצה"ל בכלל ולתפקידי לחימה בפרט".⁵⁹

56 בעיצומה של המלחמה: מערכת החינוך חציין את יום ההוקרה לפצועי צה"ל ולנפגעי פעולות האיבה, 29 בנובמבר 2023, אתר משרד החינוך.

57 הצעת חוק יום ההוקרה לפצועי מערכות ישראל ופעולות האיבה, התשפ"ד-2024, דברי הסבר, אתר הכנסת.

58 ראו למשל רפורמת "נפש אחת" - טיפול משרד הביטחון בנכי צה"ל וכוחות הביטחון - דוח מיוחד, 15 בינואר 2024, אתר משרד מבקר המדינה. הדוח נכתב לפני המלחמה, אך פורסם במהלכה, מה שמגביר עוד יותר את חשיבות הביקורת.

59 הצעת חוק יום ההוקרה לפצועי מערכות ישראל ופעולות האיבה, התשפ"ד-2024, דברי הסבר, אתר הכנסת.

עיצוב תהליכי ההנצחה והזיכרון ברוח "ערכי מסירות הנפש" נמשך גם בחודש אפריל 2024, אז הוכרז על חודש "תקומה וגבורה" שיצוין החל מתשפ"ד בכל שנה. חודש זה, שתחילתו בחג הפסח וסיומו ביום האחדות ב-9 ביוני, הוגדר כמסגרת מארגנת לימי הזיכרון הלאומיים המצוינים לאחר חג הפסח: יום השואה, יום הזיכרון לחללי צה"ל ויום ירושלים. מסגרת זו מאפשרת להציב את אירועי 7 באוקטובר ואת המלחמה בזיכרון הקולקטיבי הישראלי, הנע בין "השואה" "לתקומה" (בן עמוס, 2001). חודש "התקומה והגבורה" מבקש לחזק את הקישור הערכי והנרטיבי שבין אחדות, תקומה וגבורה במשנה תוקף. לפי הודעת משרד החינוך, במסגרת חודש זה יצוינו ימי הזיכרון הלאומיים בפעילויות שונות:

מדינת ישראל ומערכת החינוך זוכרים, מוקירים ומנציחים את הלוחמים בוגרי המערכת שהתייצבו בעוז ובחירוף נפש כנגד הקמים עלינו לכולתינו. מדובר בלוחמי דור התקומה של מדינת ישראל. מוטלת עלינו החובה לפעול להנצחתם ולשימור זיכרונם, להפיח את רוחם – רוח הגבורה והעוז, להנחיל את מורשתם ולהמשיך את דרכם.⁶⁰

אירועי ההנצחה והזיכרון המשולבים בתרבות הבית-ספרית בשגרה, ואינם ייחודיים לתקופת המלחמה, הפכו אפוא עד מהרה למוקד לעיצוב הזיכרון הקולקטיבי, לאופן שבו יש לעסוק באירועי 7 באוקטובר והמלחמה הנמשכת, תוך התעלמות מכל היבט של המציאות הישראלית העלול להיתפס בעיני הממשלה הנוכחית כשנוי במחלוקת. כפי שהודגם בהקשר של סוגיית החטופים, ההגדרה של סוגיה שנויה במחלוקת משתנה בהתאם למציאות הפוליטית וללחצים השונים. גיל גרטל (2024) מציין כי במאגר החומרים המוצע ל"חודש התקומה והגבורה", בכל שכבות הגיל, הנרטיב של המלחמה הוא ברור: יש טובים, יש רעים, יש מי שצודק ומוסרי, ויש מי שאינו. לצד זאת, ברור מאוד מה לא נמצא במערכי השיעור:

אין מחדל ביטחוני, אין מחדל שלטוני, אין משרדי ממשלה שאינם מתפקדים, ואין מלחמה שאין לה סוף או תכלית מדינית מוצהרת. אין גם אויב במערכי השיעור של משרד החינוך: לא לוחמי חמאס מצוידים,

60 בהתאם להחלטת שר החינוך: תלמידי מערכת החינוך יציינו את חודש התקומה והגבורה לזכר חללי ונפגעי 7 באוקטובר ומלחמת חרבות הברזל, 3 באפריל 2024, הודעת דוברות, אתר משרד החינוך.

מחומשים ומאומנים; לא לוחמי חיזבאללה עם מערך רקטי מבהיל; ובטח שלא 33 אלף הרוגים ברצועת עזה, רובם אזרחים, נשים וילדים. ההרוגים בצד הישראלי ודאי מוזכרים, אבל מה שבאמת בלתי נתפס הוא שאין במערכי השיעור אזכור (ככל שקראתי את עשרות המערכים) לא לעקורים בישראל – מי שפוננו מיישובי הגבול עם עזה ועם לבנון, ולא לחטופים הישראלים שבידי החמאס. נגוזו ולא היו (גרטל, 2024).

ההתעלמות או ההימנעות מדיון מורכב יותר (לא מסוג הדיונים המתנהלים ברשתות החברתיות) בהקשרים השונים של המלחמה פוגעת בפוטנציאל של מערכת החינוך להיות מרחב להעמקה בכלים ובידע הנדרשים לצורך הבנת המציאות החברתית, הביטחונית והפוליטית. הבנה זו הכרחית לטיפוחה של מודעות אזרחית דמוקרטית שהיא כל כך נדרשת, במיוחד בעת הזו. יורם הרפז מתייחס לצורך בחשיבה, חשיבה במיטבה, כלומר "חשיבה המטילה ספק באמונות מקובלות, מובנות מאליהן לכאורה [...], כזו המאפשרת לראות סוגיות קיומיות משתיים או יותר נקודות מבט שונות מבלי לאבד את זו שלך" (הרפז, 2023). מדד השותפות של מרכז אקורד שנערך בקרב בני ובנות נוער במהלך החודשים שלאחר אירועי 7 באוקטובר מראה כי מרבית בתי הספר בחברה היהודית עסקו במלחמה – אם אכן עסקו בה – בעיקר ב"נקודות המבט (התחושות והתפיסות) של התלמידים בנוגע לאירועים" (58%); "סייעו לתלמידים/ות להתמודד עם קשיים רגשיים ופחדים שעלו בזמן האירועים" (59%); ודנו "באפשרויות התנדבות וסיוע למי שנפגעו בעקבות המלחמה" (60%). בחברה הערבית כלל העיסוק בנושא המלחמה היה נמוך בהרבה, אם בכלל, מאשר בחברה היהודית (מרכז אקורד, 2024א).

בהתייחסותו למציאות זו של הימנעות, התעלמות ועיסוק בעיקר בהיבטים "רכים" יותר, שאינם נתפסים כשנויים במחלוקת, אומר הרפז:

חשיבה במיטבה דרושה בימי שלום; בימי מלחמה היא קריטית. חשיבה במיטבה נסבלת בקושי בימי שלום; בימי מלחמה היא נרדפת. בעוד שכולם מתגייסים למלחמה, היא בוחנת את סיבות מהלכה ומטרותיה ופוגעת במורל הלאומי.

וכאשר התותחים רועמים החינוך שותק. הוא שתק גם לפני שהתותחים רעמו. גם בימי שלום הוא לא חינוך את תלמידיו לחשוב ולחשוב היטב, הוא לא משוגע להתחיל עם זה עכשיו. מורים שילכו נגד הגיונו של בית הספר ונגד הלך הרוח הציבורי, וילמדו את תלמידיהם לחשוב בקור רוח

על היבטים שונים של המלחמה, יקימו עליהם הורים פטרייטים שיקראו לפיטוריהם. "כאשר אדם מתחיל לחשוב", כתב ניטשה, "הוא הופך לאדם בודד". במלחמה הוא הופך לאדם מפוטר, מוחרם, פגיע (הרפז, 2023).

השתיקה וההימנעות כדרך פעולה נפוצה של מורים קשורה קשר ישיר להלך הרוח הציבורי ולאופן שבו משרד החינוך מגדיר את גבולות השיח על אודות המלחמה ואת המסרים שיש לחדד בהקשרה. כמו בארצות הברית, גם בישראל אחרי אירועי 7 באוקטובר, הרדיפה אחר אמירות של מורים בכיתה ומחוצה לה (למשל ברשתות החברתיות) החורגות מגבולות אלו התעצמה מאוד, ואף מקבלת גיבוי נרחב מחברי כנסת, כפי שיוצג בחלק הבא.

ג. מחוץ לשורות: גזענות, הסתה וחופש ביטוי במרחב הבית-ספרי

גילויי הסתה ואלימות: צוותי חינוך תחת מתקפה

מלחמת חרבות ברזל ערערה את גבולות חופש הביטוי ברשתות החברתיות ובמרחב הציבורי, ובעקבותיה נמתח גבול דק ונפיץ מאוד בין אמירות הנתפסות כהסתה לטרור לבין ביטויי ביקורת על מדיניות הממשלה או הזדהות עם סבלם של תושבי עזה (פוקס, 2024). בתקופת המלחמה, מורים ומורות במערכת החינוך פוטרו או הושעו מעבודתם בעקבות דברים שפרסמו ברשתות החברתיות או אמרו במסגרת עבודתם בבית הספר. האיום בפיטורי מורים קיבל משנה תוקף כאשר הובאה לכנסת הצעת חוק שהועלתה לראשונה עם תחילת כהונתה של הכנסת הנוכחית, ביוזמת חברי הכנסת צבי פוגל ועמית הלוי. הצעת החוק מבקשת להסמיך את שר החינוך ואת מנכ"ל המשרד לפטר מורים באופן מיידי וללא פיצויים, וכן למנוע תקציבים מבתי ספר, אם ייקבע כי נמצאו בהם או שמתאפשרים בהם גילויי הזדהות עם מעשי טרור או תמיכה בהם.⁶¹ הנוסח עבר בקריאה ראשונה במליאת הכנסת בינואר 2024, ושימש בסיס לנוסח שעליו דנו בוועדת החינוך של הכנסת במהלך פגרת הקיץ, אך ללא הצלחה להגיע להסכמה ולהצבעה. החוק אושר לבסוף עם פתיחת מושב החורף, בנובמבר 2024. בחוות הדעת שכתבנו במכון הישראלי לדמוקרטיה על הצעת החוק הודגש כי "אין כל מחלוקת כי המאבק בטרור, בארגוני הטרור, בחברים בארגונים הטרור ובמי שמביעים הזדהות עם אלה ועם מעשי טרור, הוא מאבק

61 הצעת חוק איסור העסקת עובדי הוראה ושלילת תקציב ממוסדות חינוך עקב הזדהות עם מעשה טרור או עם ארגון טרור (תיקוני חקיקה) התשפ"ד-2024, אתר הכנסת.

חשוב מן המדרגה הראשונה שיש להקצות לו את מלוא המשאבים הנדרשים" (הופמן ואח', 2024). משאבים אלו קיימים למעשה מכוח חוק המאבק בטרור (תשע"ו-2016), המאפשר כבר כיום את מלוא הסמכויות והכלים לצורך מאבק זה. גם לרשות משרד החינוך עומדות סמכויות מינהליות ומשמעתיות שיש בהן כדי להבטיח שלא תתקיים פגיעה בתלמידים באמצעות הסתה ו/או הזדהות עם טרור. אם כן, מדוע יש צורך בהצעת החוק הזו? ומדוע ההתעקשות של המציעים שלא לאפשר לגורמי המקצוע לאזן את הניסוחים באופן חוקתי ומידתי? החשש העולה ממצב זה הוא "כי ההצעה היא בעלת אופי מפלה, מגמתי וחד-צדדי", ומתמקדת "בהתבטאויות מסוימות בלבד [תוך הימנעות] מהחלת הסמכויות גם לגבי התבטאויות אחרות שאסורות לפי הדין הפלילי ובראשן הסתה לאלימות, הסתה לגזענות והסתה להשמדת עם" (שם).⁶² בצורתה זו הממוקדת, הצעת החוק של חברי הכנסת הלוי ופוגל, התהליך המתנהל סביבה והדיונים הנמשכים במסגרתה משמשים גורם מרתיע נוסף, בעל "אפקט מצנן", עוד לפני שהחוק נחקק בפועל. אפקט זה יחזק את הנטייה הקיימת ממילא בקרב עובדי הוראה ל"צנזורה עצמית", שמא יהיה מי שיפרש את עצם הדיון בכיתה במטרות המלחמה, בדרך התנהלותה ובמחירים שהיא גובה כבטיס להזדהות ו/או הסתה ו/או תמיכה במעשה טרור, כך על פי לשון ההצעה.

בכל מקרה, תופעת הצנזורה העצמית בקרב מורים ומורות בחברה הערבית ובחברה היהודית, שהייתה קיימת גם קודם, קיבלה משנה תוקף מאז 7 באוקטובר. תופעה זו צמצמה במידה מסוימת את חופש הביטוי גם בקרב תלמידים (סולומון, 2024), והיא אף הלכה וגברה לנוכח השיח הציבורי המתלהם במהלך מלחמת חרבות ברזל. שיח ציבורי זה הדגים את חוסר הסובלנות כלפי אמירות, דעות ותפיסות שנויות במחלוקת בחברה בישראל. דוגמאות לנושאים שאתגרו את גבולות חופש הביטוי הן ביקורת על ניהול המלחמה על ידי הדרג המדיני והצבא; השיח על נושא החטופים והאשמה כי לדרג המדיני תפקיד בסיכול הסיכויים לעסקה להשבתם; דרישה לבחירות ומחאה נגד מהלכי הממשלה בעת המלחמה; מצבה של האוכלוסייה האזרחית בעזה בעקבות המלחמה; ביקורת על הדרג המדיני וגופי הביטחון בכל הקשור לפשיעה בחברה הערבית.⁶³

62 ש.ס.

63 לדוגמאות למקרים שבהם אנשי חינוך זומנו לשימוע, הושעו מתפקיד או פוטרו בעקבות התבטאויותיהם בנושאים אלו, ראו קשתי, 2023; דויטש, 2024; אהרוני, 2023; שדה, 2024; חכמון ונמר, 2023.

כפי שהוצג בחלק הראשון, צמצום חופש הביטוי של מורים בעקבות הימנעות שלהם, והפעלת נהלים וחקיקה מרתיעים, התקיימו גם בארצות הברית לאחר 11 בספטמבר. בשנתיים הראשונות לאחר האירוע מדיניות ביטחון הפנים של ארצות הברית כללה מגבלות רבות על זכויות דמוקרטיות, ובהן גם חופש הביטוי והמחאה, כל אלה תחת המטרה שהממשל הגדיר: מלחמה כוללת בטרור העולמי. במאמר שנכתב בהקשר זה לאחר 11 בספטמבר ציינה חוקרת החינוך גלוריה לדסון-בילינגס (Ladson-Billings) כי מאז תקופת המקרתים בשנות ה-50 לא הייתה עוד תקופה שבה האמריקאים היו כה נכונים לוותר על זכויותיהם כדי לזהות את "האויבים" המאיימים על החברה מבפנים (Ladson-Billings, 2002). פאולין ליפמן (Lipman, 2004) טוענת כי השיח הפוליטי והביטחוני בארצות הברית נתן למעשה לגיטימציה לעקרונות של מעקב ופיקוח אחרי מה שנתפס כפוגע בסולידריות ובאחדות הלאומית, במיוחד לאור חקיקה נרחבת בנושאים אלו. לגיטימציה זו סייעה לדיכוי של חשיבה ופעולה ביקורתית ולהגברת הצייתנות לסמכות. לטענת הכותבת, בתי הספר הם מהמקומות העיקריים שבהם מגמאות אלה באו לידי ביטוי: תהליכי פיקוח ומשמוע ישירים (נהלים, חוקים, תוכניות לימודים) ועקיפים, יחסם של הקהילה, ההורים והתקשורת לכל מה שנראה כפוגע במטרות הלאומיות. התקופה שבה נאמרו הדברים, כשנה לאחר אירועי 11 בספטמבר, מקבילה לזמן שבו מצויה ישראל, כשנה לאחר פרוץ המלחמה. אבל בעשור השלישי של שנות האלפיים, בניגוד לשנה הראשונה של המילניום השלישי, תהליכי פיקוח ומשמוע ישירים ועקיפים מתקיימים באופנים מגוונים יותר מאשר לפני שני עשורים, בגלל הרשתות החברתיות והקיטוב החברתי – הן בישראל הן במקומות רבים בעולם.

חלק שלישי: דיון - מה אפשר ללמוד ממדיניות החינוך בארצות הברית בעקבות אירועי 11 בספטמבר על חינוך לערכים דמוקרטיים?

בניתוח המסרים הערכיים והחברתיים שהועברו במערכת החינוך האמריקאית בחודשים הראשונים לאחר אסון התאומים זוהו שלוש מגמות בולטות, ואת כולן ניתן לאתר גם במקרה הישראלי. הראשונה היא הדרישה להתלכדות סביב הדגל האמריקאי, גם ברמה הטקסטית – הצהרת השבועה לדגל בבתי הספר – אבל גם ברמה התודעתית: קריאה לליכודות, לאחדות ולשותפות של כל האמריקאים במאבקם נגד "ציר הרשע". השנייה היא הצגת האסון כאירוע המשקף מאבק בין טוב מוחלט לרע מוחלט, ללא הקשר היסטורי ופוליטי. השלישית היא המקום המרכזי שתופס שיח הרגשות והתחושות לאחר האסון, לצד הדגשת סיפורי גבורה, למשל של לוחמי האש. שלוש מגמות אלה באות לידי ביטוי גם בפרסומים של משרד החינוך בישראל – בחומרים שיצאו כבר בשבועות הראשונים למלחמה, ובהנחיות שניתנו לקראת פתיחת שנת הלימודים הנוכחית: מסר האחדות, "ביחד ננצח", וקריאה להניח את כל המחלוקות בצד בעת המלחמה כדי לאפשר "ניצחון מוחלט" על ציר הרשע – חמאס, חיזבאללה, איראן. תשומת לב רבה מופנית לתחושות ולרגשות של התלמידים לנוכח המלחמה הנמשכת: מתן מקום לגילויי עצב, אבל וכאב, לצד הדגשת סיפורי גבורה של אזרחים ושל חיילי צה"ל לאורך כל התקופה.

דיון חינוכי המבוסס על ידע והקשרים היסטוריים, חברתיים פוליטיים וגיאו־פוליטיים על אודות אירועי 11 בספטמבר, וכך גם הבחינה של דרכי התגובה של הממשל בארצות הברית לאסון, כמעט שלא בא לידי ביטוי בחומרי הלימוד ובמסמכים הרשמיים. גם לא בחלוף יותר משני עשורים מאז. בישראל, באופן דומה, המאבק על נרטיב המלחמה (מדוע פרצה, מי אחראי, מהן מטרותיה ומי נהיה לאחריה) כמעט שאינו נוכח בבתי הספר. אולם הוא נוכח ברחוב, ברשתות החברתיות, בהפגנות, במאבקן של משפחות החטופים להשבתם, בקריאה לבחירות, ובוויכוח בדבר האופק המדיני האפשרי בכל החזיתות לצד האפשרות להכריע בהן. הוא נוכח גם בפעילות של ארגוני חברה אזרחית המייצגים גישות שונות כלפי השאלות שלעיל, המדגישות, בין היתר, את עומק המחלוקות בחברה הישראלית.

לכאורה, אפשר לטעון שדווקא משרד החינוך שומר על מתינות מסוימת בכך שאינו רוצה לפרוט לפרטיהם את המסרים העקרוניים (אחדות, ליכודות, גבורה, תקווה לעתיד טוב וכדומה), שכן אז תידרש הכרעה ש"עלולה להיתפס כפוליטית". אולם, המגמה של המסרים

הקיימים תחת חסותה של הכותרת "ממלכתיות" אינה ניטרלית, ואינה יכולה להיות כזו. כל עמדה והנחיה הקשורות בתיווך המציאות הנוכחית אינן מנותקות מתפיסות עולם אידאולוגיות, והן משקפות את מה שקיים וגם את מה שאיננו קיים. אלה הכרעות שהן פוליטיות בכל מקרה, גם אם מנסים להציגן כ"אובייקטיביות". יתר על כן, הדגש המושם על השיח הרגשי בהקשר זה, הכיתה כמקום שאפשר לעבד ולתווך בו אירועים קשים (טרו, מלחמה ושכול), הוא מרכזי מאוד בהגדרת המסרים של משרד החינוך, ונדמה לעיתים כדרך לעקוף את המוקשים שדיונים מסוג זה עלולים לייצר. אומנם יש עיסוק בכל הנושאים, גם המורכבים ביותר, ברמת הכותרות, אך אופן העיסוק בהם הוא כבר שאלה אחרת. דוגמה שממחישה זאת היטב מופיעה בחוזר המנכ"ל שנכתב לקראת שנת הלימודים תשפ"ה, וציון אירועי השנה ל-7 באוקטובר הודגש בדברי הפתיחה, ברציונל לחוזר:

כדי להגיע אל המשמעויות הערכיות שגלומות בזיכרון הכואב, יש לטוות מתוכו את הסיפורים האנושיים שמרכיבים אותו, להכיר את שאבד או נפגע: משפחות, אזרחים, אנשי ביטחון, קהילות ובתים בעירויות הפיתוח, בקיבוצים ובמושבים. חשוב להעמיק בסוגיות כגון: כיצד התמודדו האזרחים והחיילים עם השלכות המצב? במה התחבטו? מול אילו דילמות עמדו ומדוע בחרו כפי שבחרו? בעזרת השיח יש לנסות לחשוף את משאבי החוסן וההתמודדות של החברה הישראלית לצד כוחות הנפש ורוח האדם כפי שהתגלו בתקופה זו [...] בעזרת השיח החינוכי נקדם נורמה חברתית שמעודדת שיתוף בחוויות, ברגשות קשים ובהתמודדויות כביטוי לחוסן האישי, הקהילתי והלאומי של כל אחד מהקהילה החינוכית ולסולידריות החברתית. הסיפור האישי אשר יישזר בסיפור הלאומי יעזור לכל לתלמידים לזהות הן את המשבר והכאב שחוו הן את הצמיחה האישית שלהם שהתאפשרה למרות הקושי ואולי אף מתוכו (משרד החינוך, 2024, 1 באוגוסט).

גם בארצות הברית וגם בישראל, הגדרת גבולות השיח באמצעות התמקדות בהיבטים הרגשיים מייצרת מסגרת לא רק למה שמותר בכיתה, אלא גם למה שמרגישים וחווים. יש המגדירים תופעה זו משטור של רגשות (emotional governance), לא רק בשיח הציבורי ובתקשורת ובהשפעתם על עמדות, אלא גם באופן שהתופעה באה לידי ביטוי בבתי הספר בארצות הברית ובמקומות נוספים בעולם המערבי – במיוחד לנוכח אירועי טרו ומלחמה, מאז אירועי 11 בספטמבר ולאחריהם (Zembylas, 2022). משטור הרגשות פועל

גם על המורים וגם על התלמידים בכל דיון בכיתה. מורים נמנעים לעסוק בדיונים אלו כדי שלא להיתפס כמי שפועלים בניגוד לצו "ביחד ננצח" – תופעה שהייתה בולטת מאוד גם לאחר אירועי 11 בספטמבר, כפי שתואר בחלק הראשון. המשטור רלוונטי לאמירות שמורים מאפשרים בכיתה, לתגובתם לאמירות של תלמידים שהם עצמם אינם מסכימים עימן, או לחלופין אינם רוצים לעורר דיון בהם מחשש לאיבוד שליטה בכיתה; ולתגובות של תלמידים אחרים כלפי אמירה כזו או אחרת בכיתה ובהפסקה. משטור של רגשות מתרחש כאשר השיח הרגשי נשאר ברמת השיתוף של הרגשות, ואינו חלק מתהליך חשיבה מורכב יותר, המתייחס גם להיבטים הקוגניטיביים של השיח הרגשי, ובמיוחד בהקשר של הכרה ברגשות של אחרים המחזיקים בזהות שונה או בדעות שונות. למשל, רגשות של כעס (כלפי מי הם מופנים ומדוע); רגשות של אמפתיה וחמלה (מה מאפשר לנו לחוש אמפתיה לאדם או לקבוצה אחת ולא לאחרת) וכיוצא באלה. דווקא השיח הרגשי יכול להיות כלי פדגוגי משמעותי לתיווך ולעיבוד של המציאות המורכבת, ואינו צריך להיות מנותק ממנה. במערכת החינוך קיימת התשתית לעשות זאת, לאור תשומת הלב החינוכית והפדגוגית הרבה להיבטים רגשיים וחברתיים (Social Emotional Learning, SEL).

בתהליכי חינוך במדינות רבות, גם בישראל (במיוחד לאחר הקורונה), נוצר היפוך מסוים, שהציב את העיסוק הרגשי כמטרה חינוכית בפני עצמה, ולא כאמצעי. הרפז מתנגד לתהליך זה, וקובע: "החינוך אמור ללמד את התלמידים לחשוב באופן עצמאי על בסיס ידע כדי להבין את העולם ולהתנהל בו באופן חכם והגון. הכיתה אינה אמבטיה של רגשות, היא במה של מחשבות – גם בימי מלחמה" (הרפז, 2023, 24 בנובמבר). בכיתה בבית הספר אכן יש תנאים לייצר שיח עמוק על עמדות, טיעונים ושאלות שונות, מה שקורה פחות במרחב הציבורי, ובעיקר ברשתות החברתיות.⁶⁴ חוקרת החינוך לינדה מקניל (McNeil) מציינת כי הפילוסופית מקסין גרין (Green) רואה את תפקיד החינוך בהנחת תשתית להזנה של הדמיון של החברה העתידית, זו שעדיין אין אנו מכירים. לאור זאת מזכירה מקניל כי בעולם שלאחר 11 בספטמבר כל מטרה פחותה מזו עבור החינוך הציבורי היא בלתי ראויה בעליל (McNeil, 2002, 248). דברים אלו של הרפז לאור המציאות הישראלית הנוכחית, ושל מקניל לאחר אירועי 11 בספטמבר, מתכתבים עם דבריו של לם בספרו שהוצג בפתח סקירה זו, **מלחמה וחינוך** (1976), וגם עם הדברים שכתב על השפעת

64 ראו למשל אגרי, 2024. בית הספר פועל במרחב ציבורי שאינו עוסק בהשלכות הכלל-אנושיות של המלחמה כולה. היבט זה בא לידי ביטוי באופן בולט בדוח של מרכז אקורד: מרכז אקורד, 2024.

המעשה החינוכי בהווה (ובמקרה זה, ארצות הברית של 2001-2002 וישראל של 2023-2024) על עתיד החברה:

המלחמה מטילה את עצמה על תודעתם של בני אדם ומכוונת את מרבית מעשיהם. כאשר המעשים בחינוך מכוונים על ידי השפעותיה נדמה לבני אדם שהם עושים את אשר חייבים הם לעשות בתנאים שבהם הם שרויים היום, אך ספק אם הם מודעים למשמעות שיש למעשיהם לגבי המחר. **אם יש למעשה החינוכי משמעות, משמעותו היא רק זאת שעתידה להתגלות מחר (לם, 1976, 6, הדגשה שלנו).**

לם כתב את ספרו לאחר מלחמת יום כיפור (1973), ולנוכח השפעותיה של מלחמה זו על דמותה של החברה הישראלית בכל תחומי החיים. חוקרים נוספים מתחום החינוך ומדיניות החינוך זיהו את מלחמת יום כיפור כקו פרשת מים גם בהקשר החינוכי (קליינברגר, 1974; לוי וגוטמן, 1976; בנימיני, 1980; Levi, 1984). קליינברגר טוען כי "בתחום החינוך, כמו בתחומים אחרים, אחרי 'רעידת האדמה' שחוללה מלחמת יום הכיפורים בחברה הישראלית, לא ייתכן לחזור לשגרת החיים שלפני המבול ולהמשיך 'כאילו עולם כמנהגו נוהג'" (קליינברגר, 1974, 5). בביקורת על דיון שהתנהל בקרב סגל בית הספר לחינוך של האוניברסיטה העברית שבועות ספורים לאחר סיום מלחמת יום כיפור בדבר הנושאים שיש לשים עליהם דגש במערכת החינוך, במעשה ובמחקר, מציין קליינברגר כי רוב הדוברים התייחסו כל אחד לנושאים שעסקו בהם גם קודם, וביקשו להרחיב בהם לאור המציאות שלאחר המלחמה.

תובנה זו נכונה גם לזמן הנוכחי. יעדי משרד החינוך כפי שהוגדרו לשנת הלימודים הנוכחית אינם חדשים (משרד החינוך, 2024). הם המשך של אותם היעדים שעמדו במוקד העשייה של משרד החינוך גם קודם (הישגים, רמת ההוראה והמורים, והצורך בלכידות חברתית), ובוודאי שהם נדרשים גם כעת, לאור אירועי 7 באוקטובר ומלחמת חרבות ברזל. אבל, כפי שטען קליינברגר, דחוף יותר לעסוק ב"סוגיות פוליטיות כאובות ושנויות במחלוקת", שגם הן אינן חדשות, אך לא זכו "להטעמה ולתשומת הלב הראויות" להן (קליינברגר, 1974, 6). דבריו אלו מציגים הנחת מוצא חינוכית ופדגוגית חשובה שאמורה הייתה להיות מובנת מאליה:

שכן אפילו היה אולי אי פעם אפשר ומוצדק לדרוש את בידוד המערכת החינוכית מהמערכת הפוליטית ואת הינזרות המחשבה הפדגוגית מן

הסוגיות הפוליטיות השנויות במחלוקת (דבר הנראה בעיניי מפוקפק ביותר), דרישה שכזו בוודאי אבסורדית שעה שהמחשבה והמעשה החינוכי נתבעים להיענות לאתגר של סיטואציה שהינה פוליטית מעיקרה (קליינברגר, 1974, 6).

היכולת להתמודד עם העתיד ועם השלכות המלחמה הנוכחית אינה יכולה להיות מנותקת מדיון חינוכי מורכב שמורים צריכים לנהל בכיתות בדבר מחיר המלחמה והשפעתה על חברה כואבת, מקוטבת ומשוסעת. זהו לקח חשוב העולה מההתבוננות באופן ההתמודדות של מערכת החינוך האמריקאית עם אסון התאומים. בפרספקטיבה של 23 שנים, חוקרים רבים מציינים עד כמה ניתוק זה "תרם" לאופן שבו הדור הצעיר בארצות הברית, זה שנולד לאחר אירועי 11 בספטמבר וחי בעולם של רשתות חברתיות ופוסט-אמת, מתקשה להתמודד עם התהליכים והמגמות המערערים על הערכים הדמוקרטיים הליברליים העומדים בבסיסה של ארצות הברית, ואינו מזהה אותם כסכנה או איום (Greenberg, 2021). ההתבוננות במגמות אלו בעקבות אסון התאומים בארצות הברית מזמינה חשיבה מחודשת על המסרים שמערכת החינוך מטמיעה בימים אלה במערכת החינוך.

סיכום

שנת הלימודים תשפ"ה נפתחה כאשר המלחמה עדיין רחוקה מסיומה, וההסלמה בצפון החלה. בעת כתיבת שורות אלו שנת הלימודים בעיצומה. אומנם בזירה הצפונית הושגה הפסקת אש, אך האירועים בסוריה מרחיבים את האתגרים הביטחוניים מצפון. המלחמה בעזה עדיין לא הסתיימה ו־100 חטופים וחטופות עדיין לא חזרו. בניגוד לשבועות הראשונים, ואולי אף לחודשים הראשונים, שבהם תחושות האחדות וההתגייסות היו מעל לכל ספק, המלחמה המתמשכת הציפה מחדש את המחלוקות הפוליטיות שליוו את החברה הישראלית בשנה שלפני כן: השינויים במערכת המשפט, יחסי דת ומדינה והצורך בבחירות. הוויכוח על המלחמה אף הגביר והעצים את השסעים בחברה, על רקע היעדר מתווה להשבת החטופים והדיווחים על מותם של רבים מהם בעודם בשבי, המשך הלחימה והמחיר שמשלמים אנשי המילואים ומשפחותיהם, המצב הכלכלי והיעדר האופק המדיני. על רקע כל אלה, דיון במסרים חברתיים וערכיים, מעבר לכותרות נמלצות, נעשה דחוף מאי פעם. ביולי 2024, עם סיום שנת הלימודים, פרסם שר החינוך איגרת נוספת לאנשי החינוך ובירך אותם לסיימה של שנת לימודים בצילה של המלחמה:

התקופה הזאת מציבה לפתחכם, אנשי חינוך יקרים, משימה לאומית הרת גורל: עיצוב הדור הבא של מדינת ישראל, לנוכח האתגרים המורכבים שעומדים בפנינו. אני סמוך ובטוח, שכפי שצלחתם את הקשיים והאתגרים בעבר, ושמרתם על שגרת לימודים וחינוך – כך תדעו לשמר ולחזק את הרוח הישראלית והיהודית, ולנטוע בקרב התלמידים והתלמידות זרעים של תקווה, אהבת המולדת וערבות הדדית בין איש לאחיו.

חשוב לזכור! עוצמה של מדינה מבוססת לא רק על הכוח הצבאי שלה, אלא גם ובעיקר על הכוח והערכים של העם. החינוך הוא שמעניק לעם את הנחישות והאמונה בצדקת הדרך. התמרון הקרקעי שואב את כוחו מהערכים והחינוך.⁶⁵

"הדור הבא של מדינת ישראל" הוא גם דור האזרחים והאזרחיות העתידית, מי שיעצבו בתורם את החברה הישראלית. מבט ממוקד בבני הנוער שיתחילו ב־1 בספטמבר הקרוב

65 איגרת שר החינוך יואב קיש לעובדי ההוראה עם סיום שנת הלימודים, 1 ביולי 2024. האיגרת נשלחה בדוא"ל ובהודעת SMS, ומצויה בידי החוקרות.

את לימודיהם בכיתות י"ב וי"א (ילידי השנים 2007-2008), מבהיר כי "המשימה הלאומית הרת הגורל" ששר החינוך מדבר עליה היא אכן קריטית, ואף קיומית. בני הנוער שהחלו את לימודיהם בכיתות י"א וי"ב הם מי שבתקופת הקורונה היו בחטיבת הביניים, כלומר, התמודדו עם משבר המגפה הגלובלית בשיאו של גיל ההתבגרות, על כל המשמעויות הרגשיות והחברתיות של שלב התפתחותי זה. במסגרות החינוך הם למדו מרחוק, וממחקרים שונים עולה כי חזרתם לשגרת הלימודים לאחר הקורונה הייתה קשה במיוחד. בתקופה זו דווח על פערים וקשיי למידה, הרחבת אי השוויון בין קבוצות חברתיות במדדי הנגישות הדיגיטלית והמיזמוניות וגם רמות אלימות גבוהות בקרב תלמידים – בוודאי בהשוואה לרמות שנמדדו לפני הקורונה.

התלמידים שסיימו כיתה י"ב כבר מתגייסים למלחמה הנמשכת. תלמידים אלו חוו את המחאה הרחבה נגד השינויים במערכת המשפט, ואת ההקצנה בשיח בין קבוצות חברתיות שונות ברשתות החברתיות ובמרחב הציבורי בכללותו באשר לזהותה של ישראל כמדינה יהודית ודמוקרטית, ובעיקר באשר להבנה ולהפנמה של מהותה של חברה דמוקרטית. תלמידים אלו החלו את שנות התיכון שלהם בהתקפה הרצחנית של ארגון החמאס ב־7 באוקטובר. מי מהם שגרים בדרום ובצפון נאלצו להתמודד עם הפגיעה המיידית של אירועי הטרור ועם ההשלכות הקשות של עזיבת הבתים והסביבה המוכרת למשך חודשים רבים. חלקם, בעיקר מי שמתגוררים סמוך לגבול הצפון, עדיין לא חזרו לביתם. בקרב קבוצה זו של בני נוער מפונים מדווחים מאפיינים רבים של התנהגויות הנוטות למצבי סיכון וסכנה, וההבנה המלאה של ההשלכות של תקופה זו עדיין לפנינו. תלמידים ותלמידות שלא פונו מבתיהם וחזרו בנובמבר 2023 לשגרת הלימודים, כמו כלל החברה הישראלית, חוו ועדיין חווים את המחירים הקשים של המלחמה, וכן את המחלוקות הפוליטיות שהלכו והתגברו עם התמשכותה ואת השאלות בדבר המטרות, ההישגים ודמותה של החברה הישראלית ביום שלאחריה. אלו הם בני הנוער שיצביעו לראשונה בחייהם בבחירות לכנסת ה־26 לכשיהיה (לכל המאוחר בנובמבר 2026). לקול שלהם תהיה משמעות קריטית בתשובה לשאלתו של דוד גרוסמן, "מי נהיה כשנקום מאפר".

מהו תפקידה של מערכת חינוך בעת כזאת? לשגרת לימודים יש תפקיד חשוב בשמירה על חוסן נפשי ועל המסגרת. יש לה חשיבות גם במתן המענים הדחופים ההכרחיים בתקופת חירום ומשבר. אבל למערכת חינוך בחברה דמוקרטית יש תפקידים נוספים, במיוחד בעת מלחמה, ובמיוחד לנוכח המציאות החברתית המקוטבת בישראל. תפקידים אלו קשורים ביצירת תשתית המאפשרת לחברה להמשיך ולהתקיים כדמוקרטיה גם לאחר המלחמה; במתן הכלים לניתוח ולפענוח המציאות באופן עצמאי; ובהענקת האפשרות

לעסוק בשאלות יסוד באופן פתוח, ביקורתי וסובלני. מאיה פקר רינת, מורה לפסיכולוגיה ולסוציולוגיה ורכזת שכבה בתיכון, תיארה בעיתון **קשר עין** של ארגון המורים מה המשמעות של להיות "מורה במלחמה":

מלחמה יכולה להיות "מאיץ חלקיקים" בקידום נושאים ערכיים שחשובים לנו ביום יום אבל קשה לנו להמחיש אותם או לקרב אותם לבני הנוער. אנחנו חייבים לדבר עם התלמידים שלנו על מוסר ונקמה, וצדק, ואחריות, וכן, אפילו על השאיפה שלנו לשלום. זה לגמרי הזמן. בחינוך ציון ננוחם (פקר רינת, 2023, 23).

מלחמה עלולה להיות "מאיץ חלקיקים" לעיגון של נורמות וערכים המערערים יותר ויותר את רכיבי הישראליות על המורכבות הרבה שבה, ובעיקר את המחויבות לדמוקרטיה ולערכים הומניסטיים. במידה רבה, זהו תהליך שכבר מתרחש. דבריה של פקר רינת מחדדים את התפקיד המרכזי שיש למורים ולמורות בעת הזו, גם אל מול גבולות השיח המצטמצמים בחברה בכללותה, וגם במסגרת ההנחיות של משרד החינוך. כמוה יש מורים ומורות רבים המבינים שדווקא עכשיו, ויותר מתמיד, "להבעת דעה ולחשיבה עליה בדיאלוג עם דעות אחרות יש תפוקה פדגוגית וגם אפקט תרפויטי" (הרפז, 2023, 37). המלחמה הנמשכת יותר משנה היא "לגמרי הזמן" להזכיר כי ההתמודדות עם אתגרי המחר (האזרחיים, החברתיים והביטחוניים) מתחילה בהווה. מערכת החינוך היא אחת הזירות המרכזיות להתמודדות זו. אלא שההתמודדות אינה יכולה להישאר בגבולות של סיסמאות והצהרות ריקות בנוגע לאחדות. היא צריכה להיות מתורגמת לידע ולמיומנויות הנגזרים מערכי מגילת העצמאות וממטרות חוק החינוך הממלכתי, ושבאים לידי ביטוי בכלל מגזרי החינוך. זו אינה שאיפה לעתיד, אלא תביעה דחופה לפעולה בטרם יהיה מאוחר מדי.

במבוא לסקירה זו הוצגה אמירתו של מחנך אמריקאי שאמר כי "ההתקפות ב־11 בספטמבר חשובות מכדי להתעלם מהן, שכן הן מציגות רגע חינוכי מכריע". כך, החברה הישראלית מצויה בצומת של הכרעות קשות בתחומים רבים, ובהם הרגע החינוכי המכריע הנוכחי. זהו רגע שבו השאלה בדבר תשתיות הידע והערכים שמערכת החינוך נדרשת להן בעת הזו חייבת לקבל קדימות, שכן לתשובה לשאלה זו תהיה השפעה מכרעת על דמותה העתידית של החברה הישראלית ועל מדינת ישראל.

רשימת המקורות

אגרי, חן (2024, 20 במאי). התקשורת הישראלית מועלת בתפקידה בסיקור המלחמה בעזה. **העין השביעית**.

אדלסון, דניאל (2023, 11 בספטמבר). קונסול ישראל בניו יורק ביום הזיכרון לפיגועי 9/11: "מתאבלים עם ארה"ב". **ynet**.

אהרוני, מיכל (2023, 28 בדצמבר). המנהלת שמעידה להסתכל למציאות בעזה בעיניים. **הארץ**.

אוסלנדר, ויקי (2024, 23 באפריל). מתקפת הטרור של 7 באוקטובר מציגה: עולם חולה בכחשת. **כלכליסט**.

אלבוים, דב והרטמן, דניאל (2023). הנישאר מאוחדים גם אחרי המלחמה? פרק חמישי בהסכת **למען השם**. מכון שלום הרטמן.

אלוני, נמרוד (2013). **חינוך ערכי: מתווה ראשוני, מושגי ופדגוגי**. בתוך עפרה ברנדס ורעות יששכר (עורכות), **חינוך לערכים בעולם משתנה: אסופת ניירות דעה** (עמ' 21-24). היוזמה למחקר יישומי בחינוך.

בלאנדר, דנה (2023, 9 באוקטובר). שואה שניה. **שפיות זמנית, בלוג**. אתר פסיכולוגיה עברית.

בלומברג, שירי (2023, 8 באוקטובר). מצב חירום לאומי. **העין השביעית**.

בנימיני, קלמן (1980). דימוי הערבי בעיני נוער ישראלי: מה נשתנה במשך 15 שנה. **עיונים בחינוך: כתב עת לעיון ומחקר בחינוך**, 27, 65-74.

בן עמוס, אבנר (2001). **היסטוריה, זהות וזיכרון: דימויי עבר בחינוך הישראלי**. רמות.

ברון, מיטל והופמן, תמי (2023). **מורה בחברה דמוקרטית: מהפרסונלי לפרופסיונלי**. המכון הישראלי לדמוקרטיה.

גנור, בועז (2021). 11/9 היה קריאת השכמה. המערב ממשיך לישון. **הזירה: דיפלומטיה ויחסי חוץ**. אוניברסיטת רייכמן.

גרוסמן, דוד (2023, 13 באוקטובר). [מי נהיה כשנקום מן האפר? הארץ](#).

גרטל, גיל (2024, 4 באפריל). [40 ימי הגבורה של השר יואב קיטש](#). שיחה מקומית.

דויטש, מתן (2024, 16 בינואר). המורה מאיר ברוכין הוחזר לעבודה ב"יצחק שמיר" – זה מה שהעירייה תעשה. [Mynet פתח תקווה](#).

דטל, ליאור (2024, 21 בספטמבר). [משרד החינוך מעלים את החטופים מיום הזיכרון לטבח 7 באוקטובר](#). [דה מרקר](#).

הופמן, תמי (2023, 20 בנובמבר). [יום הילד הבינ"ל מספק תזכורת לפגיעה המתמשכת של המלחמה בילדי ישראל ולמהלכים שיש לנקוט למענם](#). אתר המכון הישראלי לדמוקרטיה.

הופמן, תמי (בהכנה). [מתי ואיך נשחק הבסיס ההומניסטי הליברלי של החינוך הממלכתי במדינת ישראל במאה ה-21 ומה נדרש לעשות כדי לתקן זאת? נייר מדיניות](#). משמר החינוך הממלכתי.

הופמן, תמי וברון, מיטל (2023). [תוכניות מדיניות בתחום החינוך האזרחי והחינוך לדמוקרטיה: מחקר משווה](#). המכון הישראלי לדמוקרטיה.

הופמן, תמי וברון, מיטל (2024). [סקר פתיחת שנת הלימודים תשפ"ה בצל המלחמה: 40% מכלל הציבור תומכים במסר השמירה על לכידות לאומית כחשוב ביותר למערכת החינוך](#). המכון הישראלי לדמוקרטיה.

הופמן, תמי, הראל פישר, עדנה ופוקס, עמיר (2024, 6 בפברואר). [ההצעה לאסור העסקת עובדי הוראה ולשלול תקציבי מוסדות חינוך בשל הזדהות עם מעשי וארגוני טרור מקדמת סתימת פיות ופוליטיזציה ומסוכנת למערכת כולה: חוות דעת](#). אתר המכון הישראלי לדמוקרטיה.

הרמן, תמר, יוחנני, ליאור וקפלן, ירון (2024א). [מדד הקול הישראלי – סקר אפריל 2024: 62% מהציבור מעדיפים עסקה לשחרור החטופים על פני פעולה צבאית ברפיח](#). המכון הישראלי לדמוקרטיה.

הרמן, תמר, יוחנני, ליאור וקפלן, ירון (2024ב). [מדד הקול הישראלי - סקר יולי 2024: שיא של כשני שלישים מהציבור מגדירים את המצב הכללי רע או רע מאוד](#). המכון הישראלי לדמוקרטיה.

הרפז, יורם (2023, 24 בנובמבר). [הפכתם את הכיתה לאמבטיה של רגשות, מעניין אתכם רק מה שלומם של התלמידים. זה לא חינוך! הארץ](#).

וייסבלאי, אתי (2023). [שירותי חינוך לתלמידים מפונים מבתיים בתקופת מלחמת "חרבות ברזל"](#). מרכז המחקר והמידע של הכנסת.

וינינגר, אסף ווורגן, יובל (2023). [פערי מיגון במוסדות חינוך ברקע מלחמת חרבות ברזל](#). מרכז המחקר והמידע של הכנסת.

זהבי, אהד (2010). [11 בספטמבר: מוות לא ממש, לא מוחשי ולא אנושי. בצלאל, כתב עת לתרבות חזותית וחומרית, 18](#).

זוננפלד, דניאל (2024). [הבנאליות של הטוב, השילוח, 36, 19-24](#).

ז'יז'ק, סלובי (2002). [ברוכים הבאים למדבר של הממשי](#). רסלינג.

חכמון, אלון ונמר, סתיו (2023, 19 בנובמבר). [לאחר שהביעה תמיכה בפלסטנינים: תלונה הוגשה נגד מורה בתיכון בראש העין. מעריב](#).

טסלר, ריקי (2020). [חינוך אזרחי כמסד לביטחון לאומי - ולהפך](#). בתוך עירית קינן ועירית הרבון (עורכות), [הביטחון כסוגיה אזרחית](#) (עמ' 101-136). פרדס.

טרבלסי חדד, תמר (2023, 26 בדצמבר). [פערי המיגון בבתי הספר: רק 64% ממוגנים, 15% ללא מיגון כלל. ynet](#).

כהן, אדר (2016). [מסכימים על סימני השאלה: חינוך פוליטי כפדגוגיה אזרחית משותפת. גילוי דעת, 10, 199-209](#).

כהן, שמעון (2024, 15 בספטמבר). [מערכת החינוך לא צריכה לחשוש מערכים. ערוץ 7](#).

לוי, יגיל (2016). מעם בונה צבא לצבא בונה עם. בתוך ניר גזית ויגיל לוי (עורכים), **צבא מחנך עם: יחסי הצבא עם מערכת החינוך האזרחית (87-116)**. האוניברסיטה הפתוחה.

לוי, שלומית וגוטמן, אליהו לואיס (1976). **ערכים ועמדות של הנוער הלומד בישראל (מחקר שני בסדרה)**. המכון למחקר חברתי שימושי.

לוינץ-גילאי, עידי (2024). **ביחד ננצח: האם בתי הספר שלנו מחנכים לכיזודת חברתית? הגיע זמן חינוך**.

לם, צבי (1976). **מלחמה וחינוך**. עם עובד.

משגב, אורי (2023, 26 באוקטובר). **סיור בגבולותיה של המדינה מעורר הרבה שאלות ביחס לעתידה**. הארץ.

מרכז אקורד. (2024א). **כשהתוחחים רועמים הכיתות שותקות? התייחסות בתי הספר לאירועי 7 באוקטובר והמלחמה בעזה מנקודת מבטם של בני הנוער: מדד השותפות בקרב בני נוער בישראל 2024, חלק א**. תרשימים 1, 2.

מרכז אקורד. (2024ב). **מאבדים את המצפן: מחויבות דמוקרטית בסכנה בקרב בנות ובני נוער בישראל: מדד השותפות בקרב בני נוער בישראל 2024, חלק ב**.

משרד החינוך. (2024). **חינוך בונה חברה: המיקוד האסטרטגי של תכנית העבודה לשנת הלימודים תשפ"ה**.

משרד החינוך. (2024, 1 באוגוסט). **חוזר מנכ"ל הודעה מס' 0325: יום הזיכרון הלאומי לאירועי שבעה אוקטובר 2023 ומלחמת חרבות ברזל**.

סולומון, עדן (2024, 23 בספטמבר). **תלמידת תיכון מבאר שבע הושעתה לאחר שהזדהתה עם ילדי עזה, מחשש שיתנכלו לה**. הארץ.

עציון, ערן (2023, 15 באוקטובר). **מלחמת ה-7 באוקטובר: לאן הולכים מכאן? זמן ישראל**.

פלוטקין, יובל (2023, 9 באוקטובר). **"אנחנו במלחמה", אמר נתניהו, בזמן שאת ישראל שטף גל של קונספירציות**. הארץ.

- פנקס, אלון (2021). **11 בספטמבר מאז ולעולם. מגזין ליברל**.
- פקר רינת, מאיה (2023). להיות מורה במלחמה. **קשר עין**, 318, 23.
- קליינברגר, אהרון (1974). השלכות חינוכיות של מלחמת יום הכיפורים. **עיונים בחינוך: כתב עת לעיון ומחקר בחינוך**, 4, 5-12.
- קרמניצר, מרדכי (2011). טרור ודמוקרטיה והמקרה של ישראל. **המשפט**, יד, 9-34.
- קשתי, אור (2023, 29 בדצמבר). **ביהמ"ש בביקורת על פיטורי מורה בגלל פוסטים בפייסבוק: "הליך רצוף כשלים"**. **הארץ**.
- רוזנטל, רוביק (2023, 13 באוקטובר). **אנתולוגיה לימי שבר, ומילון השבעה באוקטובר. הזירה הלשונית**.
- רום, איחי (2023, 26 באוקטובר). **השמאל העולמי תומך ברוצחים, ולא מהיום. הארץ**.
- שגיא, אבי (2024, 28 בינואר). **"ביחד ננצח": לקראת היום שאחרי המלחמה - להבחין בין אחדות מדומה לאחדות מזויפת**. מכון שלום הרטמן.
- שדה, שקד (2023, 18 באוקטובר). **מורה לערבית בבית ספר בנתניה הושעתה לאחר שתמכה בחמאס. מעריב**.
- שלח, עפר, שפירא, ענת ושפרן גיטלמן, עידית (2024). **עד לניצחון: חרבות ברזל. דוח מיוחד**. המכון למחקרי ביטחון לאומי.
- Alavi, Karima (2001). At risk of prejudice: Teaching tolerance about Muslim Americans. *Social Education*, 65, 344-348.
- Bonet, Sally Wesley (2011). Educating Muslim American youth in a post-11/9 era: A critical review of policy and practice. *High School Journal*, 95(1), 46-55.
- Casey, Leo (2003). Teaching the lessons of 9/11. *Dissent* (0012-3846), 50(1).

Enders, Walter, & Sandler, Todd (2005). After 9/11: Is it all different now? *The Journal of Conflict Resolution*, 49(2), 259-277.

Finn, Chester E. Jr. (2006). Teaching patriotism – with conviction. *Phi Delta Kappan*, 87(8), 580.

Greenberg, Karen J. (2021). *Subtle tools: The dismantling of American democracy from the war on terror to Donald Trump*. Princeton University Press.

Hess, Diana, & Stoddard, Jeremy (2007). 9/11 and terrorism: "The ultimate teachable moment" in textbooks and supplemental curricula. *Social Education*, 71(5), 231-236.

Hess, Diana & Stoddard, Jeremy (2011). 9/11 in the Curriculum: A retrospective. *The Social Studies*, 102(4), 175-179.

Hoffman, Tammy (2023). Weaponized volunteering in schools: The discourse of volunteering and pre-military education in Israeli high schools. *Current Sociology*, 71(2), 235-252.

Hurst, Marianne D. (2023, October 22). [Okla. District, Muslim student dispute head scarf](#). *EducationWeek*.

Ibish, Hussein, & Stewart, Anne (2003). *Report on hate crimes and discrimination against Arab Americans: The post-September 11 backlash: September 11, 2001-October 11, 2002*. ADC.

Joseph, Pamela Bolotin, & Duss, Leslie Smith (2009). Teaching a pedagogy of peace: A study of peace educators in United States schools in the aftermath of September 11. *Journal of Peace Education*, 6(2), 189-207.

Journell, Wayne (2011a). Teaching politics in secondary education: Analyzing instructional methods from the 2008 presidential election. *The Social Studies*, 102(6), 231-241.

- Journell, Wayne (2011b). The disclosure dilemma in action: A qualitative look at the effect of teacher disclosure on classroom instruction. *Journal of Social Studies Research*, 35(2), 217-244.
- Ladson-Billings, Gloria (2002). Looking through the veil: The post 9-11 response from the margins. *Teachers College Record On-line*.
- Levy, Shlomit (1984). Structure and dynamics of proscriptive values of Israeli high school youth. *Youth & Society*, 16(2), 217-235.
- Lieberman, Devorah (2003). Leading culturally sensitive classroom discussions following September 11. *Professional and Organizational Development Network in Higher Education: Archives*, 113.
- Lipman, Pauline (2004). Education accountability and repression of democracy post-9/11. *Journal for Critical Education Policy Studies*, 2(1), 52-72.
- McNeil, Linda M. (2002). Private asset or public good: Education and democracy at the crossroads: Editor's introduction. *American Educational Research Journal*, 39(2), 243-248.
- Morey, Peter, & Yaqin, Amina (2011). *Framing Muslims*. Harvard University Press.
- Powell, Kimberly A. (2011). Framing Islam: An analysis of media coverage of terrorism since 9/11. *Communication Studies*, 62, 90-112.
- Ray, Beverly B., & Pemberton, Cynthia Lee A. (2010). Engaging 9/11 as a learning event: Teachers' perspectives examined. *Social Studies Research and Practice*, 5(1), 58-74.
- Seikaly, Zeina Azzam (2001). At risk of prejudice: The Arab American community. *Social Education*, 65, 349-351.

Simon, Stephanie (2021, 12 October). [Intended to unite, displays of patriotism divide some schools](#). *Los Angeles Times*.

Stoddard, Jeremy (2019). *Teaching 9/11 and the war on terror: national survey of secondary teachers*. University of Wisconsin-Madison.

Stoddard, Jeremy (2021). [Echoes of terrorism in today's US classrooms: A re-reading of media used to teach about 9/11](#). *Canadian Social Studies*, 52(2), 74-88.

Stoddard, Jeremy, Hess, Diana, & Hammer, Cathrin M. (2011). The challenges of writing "first draft history": The evolution of the 9/11 attacks and their aftermath in school textbooks in the United States. In Lyn Yates & Madeleine Grumet (Eds.), *World yearbook of education 2011: Curriculum in today's world: Configuring knowledge, identities, work and politics* (pp. 223-236). Routledge.

Perraudin, Frances (2017, 31 October). Muslim teaching assistant wins unfair dismissal case over 9/11 footage. *The Guardian*.

Verma, Rita (2005). Dialogues about 9/11, the media and race. *Radical Teacher*, 74, 12-16.

Westheimer, Joel (2006). Patriotism and education: An introduction. *Phi Delta Kappan*, 87(8), 569-572.

Wiener, Jon (2005). [Teaching 9/11](#). *The Nation* 281(9), Nation Co Inc, 2005, 25.

Zembylas, Michalinos (2022). Affective pedagogies in civic education: Contesting the emotional governance of responses to terrorist attacks. *British Journal of Educational Studies*, 70(1), 38-21.

ד"ר תמי הופמן היא עמיתת מחקר וראשת התוכנית למדיניות חינוך לדמוקרטיה במכון הישראלי לדמוקרטיה וחברת סגל במכללת סמינר הקיבוצים. תחומי המחקר שלה הם הכשרת מורים, חינוך אזרחי וחינוך לדמוקרטיה ויחסי הצבא עם מערכת החינוך.

מיטל ברון היא עוזרת מחקר בתוכנית למדיניות חינוך לדמוקרטיה במכון הישראלי לדמוקרטיה.

